

॥ श्रीः ॥

कृष्णशुभेदीयसंस्थावन्दनम्

समाप्तम्

S A N D H Y Ā V A N D A N A
With the Bhashyā of
Vedanti Sitarama Sastri

EDITED BY

Dewan Bahadur T. R. Ramachandra Iyer
and C. Sankara Rama Sastri,
Advocates, Mylapore, Madras.

PRINTED AND PUBLISHED BY
THE SRI BALAMANORAMA PRESS,
MYLAPORE, MADRAS.

All rights reserved by the Publisher.

Price Annas 8] 1931 [Postage Extra

गायत्री

बालाकारुण्योणपाटलमुखेवृक्षां कुमारो निरं
प्रातलोहितिप्रहा॒ शुभि॑ गतो॑ सोऽक्षयास्मिको॑ राजसीम् ।
विग्राणममयं॑ कमण्डलमथास्मोजाक्षमालो॑ हुवं
गायत्री॑ हृदि॑ हंसां॑ अवकरी॑ श्रीवदहृपां॑ भजे ॥

सावित्री

मुकापाएङ्गुहेमधुरसितास्यां॑ श्रीक्षणां॑ व्योमगां॑
मध्याद॑ सितविप्रहां॑ च्छुचूतो॑ चत्यास्मिकां॑ तामसीम् ।
खट्टामास्मयशुलकानि॑ दधती॑ खदाखमालासुमां॑
सावित्री॑ श्रुचाहनो॑ क्षयकरी॑ श्रीवदहृपां॑ भजे ॥

सरस्वती

नलिनीवसेवकवदनां॑ शुद्धरस्वत्वां॑ रामां॑
सायं॑ श्यामक्षिप्रहा॒ दिवि॑ गतो॑ ज्ञानात्मिकां॑ सात्त्विकीम् ।
शङ्कं॑ चक्रमथामयं॑ च उल्लभालो॑ कैर्विक्षती॑
ताहृष्यस्थां॑ च सरस्वती॑ स्थितिकरी॑ श्रीविष्णुहृपां॑ भजे ॥

सरस्वती

श्रेत्रस्थमललोहितोलिवदनेन्दुर्युक्तां॑ त्रिपूर्यात्मना॑
गायत्र्यश्वरमालिकाविलसदन्यकं॑ दुतेजोमयीम् ।
सत्यज्ञानसुखार्थिमां॑ समयुणां॑ त्रियमातरं॑
ओङ्कारामकारत्वपर्णिनिलयां॑ श्रीलिङ्गहृपां॑ भजे ॥

समष्ठिगायत्री

मुकापिदुमदेमनीलधवलदठायेमुखेवैक्षणी॑
उक्तामितुकलातिवद्दमकुटां॑ तत्त्वार्थवर्णात्मिकाम् ।
गायत्री॑ वदामयादुक्ताकाजाः॑ शुभं॑ क्षपालं॑ गदा॑
गहं॑ चक्रमथारविन्द्युगं॑ हस्तेवहन्तो॑ भजे ॥

PREFACE

SANDHYĀVANDANAM is a Nitya-karma, i.e., a *karma* the performance of which is meritorious, and the non-performance of which is sinful. The first thing that a Dvija has to do after he leaves his bed in the morning before day-break is to answer the calls of nature, clean his teeth and bathe in the orthodox fashion, and, after wearing dry clothes, to put on his Pundra or caste-mark. The next thing is the performance of the Sandhyāvandana, the importance of which cannot be over-rated. After the night's sleep the mind is perfectly clear, and it is only right and proper that the first impressions that the mind receives should be such as will elevate a man intellectually, morally and spiritually. The Sandhyāvandana is ordained by the Śruti or Vedas. In the second Praśna of Taittirīya Āraṇyaka, the wearing of Yajñopavita, the Arghya Pradāna or the throwing up of the holy water in the morning, the noon and the evening, and the Dhyāna or the meditation of Paramātmā are specially enjoined by,

certain texts. The performance of the Sandhyā-vandana ending with the Dhyāna is declared by the texts to be productive of the highest happiness or bliss. उत्तमादित्यमधिष्ठाय अ॒क्षं ब्राह्मणो विद्वन् सकं मद्रमङ्गते. The Sandhyāvandana consists of five essential parts :

- (1) Prokṣhaṇa or the sprinkling of water accompanied by a recitation of appropriate Mantras.
- (2) Prāṣana or the taking in of water consecrated by Mantras.
- (3) The Arghya pradāna or the throwing up of water sanctified by a repetition of the Gāyatrī. एतानि रक्षांसि गायत्र्याभिमन्त्रिते-नमस्या शाम्यन्ति. गायत्रियाभिमन्त्रिता आप कर्म्मनि पन्ति. ता एता आपा वज्रभूषा तानि रक्षांसि मन्देहारुण्डे अश्चिपन्ति.
- (4) The Pradakṣinā. यत्प्रदक्षिणं प्रक्षमन्ति तेन पाप्या-नमवधूचन्ति.

(5) The Dhyāna or the meditation of Parabrahman which consists in identifying the Jivātman or the self with the Paramātman. असाक्षात्त्वो ब्रह्मते ब्रह्मन् सन् ब्रह्म-योगे ते एव वे द. Of these the first two are intended to purify the body externally and internally so as to qualify the doer to perform the last

three. It is necessary to explain at this stage that the texts quoted above state that the Rākshasas or Asuras who obstruct the path of the Sun are forcibly removed and thrown into the island called Mandehārūṇa by the Arghya or the throwing up of the holy water. What is really meant is that the Sun, the fountain of light represents Jñāna or true knowledge, the Asuras represent the Asura gunas, viz., Kāma and Krodha, low desires and anger, which effectively prevent the attainment of Jñāna which leads to Moksha, the highest bliss and the Paramapurushārtha. In the second chapter of the Bhagavad Gita, in answer to Arjuna's questions, Lord Śri Krishna declares आशं ज्ञान-मेतन ज्ञानिनो नियवैरिण. The Nityavāiri spoken of here is Kāma and Krodha which are treated as one : काम एष कोष एष राजेण्णसमुद्धवः. Unless we conquer our desires, Jñāna is impossible. The idea is tersely put by Lord Śri Krishna at the end of the chapter—जहि शत्रुं महावहो कमलं दुरासदम्. The word Mandehārūṇa refers to low desires which are metaphorically spoken of as Rākshasas.

The next step after Sandhyāvandana is the Japa which is considered to be an Yajña

and the highest Yajña. Lord Śrī Krishṇa declares: यज्ञानं जप्यज्ञोऽस्मि. Manu says :— जप्यनेव तु संस्थेद्वाहणो नात्र संख्यः । कुर्वन्दन्यत्र वा कुर्यान्मित्रो ब्राह्मण उच्यते ॥.

"By Japa alone a Brahmin will undoubtedly attain bliss. It is immaterial if he performs or omits to perform other sacred rites. Such a Brahmin is the real friend (of the world). The question is what is meant by Japa. It is the repetition of a Mantra accompanied by a meditation of the Devatā invoked by it. In order that the repetition of a Mantra may be effective and confer spiritual benefit, one has to be initiated into it by a competent Guru. The object of the ceremony called the Upanayana is the imparting of instruction in the Gāyatrī by the Guru to the pupil. Gāyatrī is declared to be the highest Mantra. न गायत्र्यः परो मन्त्रः. The importance of the Gāyatrī consists in its being the essence of the three Vedas—Rk, Yagus and Sāman. Manu gives the origin of the Gāyatrī in the following verse :—

निःश्च एव तु वैदेष्यः पादं पादमद्भूत ।
तदित्युचेऽस्मयः साविद्युः परमेष्ठि पितमहः ॥

(Manu II—77).

“Brahmā, the Supreme being, drew out (milked) each one of the Pādas of this Sāvitri, the Rk beginning with तत्, from each one of the three Vedas.’ It therefore follows that a repetition of the Gāyatrī is in effect tantamount to a recitation of the three Vedas. It is not the Gāyatrī alone that is repeated in the Japa, but Praṇava, Vyahṛti and Gāyatrī in order. The order also indicates the order of precedence. The first step in the Japa is the Āsana or the posture regulated by Śāstras. The next is Prāṇāyāma, a very important step, as it purifies and strengthens the body and its chief organs, especially the lungs, the heart and the brain, which are called the tripod of life. Prāṇāyāma consists in inhaling pure air through the left nostril, the retention of it by closing both nostrils for a definite time and the exhaling of the same through the right nostril. This is one Prāṇāyāma. And if the process is reversed by inhaling the breath through the right nostril and exhaling through the left after retention for a definite time, it will be another Prāṇāyāma. The Yogasāstra prescribes 320 Prāṇāyāmas for a day to be done in four instalments. The retention of the breath is the most important part of the

Prāṇāyāma. The time occupied in mentally repeating three times the Mantra which begins with ओऽ॒ अः is the time for retention of the breath.

सन्धाहति सप्तवां गायत्री गिरसा सह ।
त्रिः पठेदपत्राणः प्राणायामः स उच्चते ॥

The inhaling is called Pūraka, the retention Kumiphaka, and the exhaling Rechaka. It is much to be regretted that the Prāṇāyāma is neglected even by most of the orthodox Brahmins. Then comes the Japa proper. Every Mantra has a Rishi (ऋष्यो भगवत्परः) or a Drashtha, literally, a seer whose experience makes him the highest authority on the efficacy of the Mantra. Then it has a Chandas or metre, then the Devatā or the Deity invoked by the Mantra. If the Gāyatri is repeated in the manner prescribed, it is productive of the highest bliss.

The Sandhyāvandanabhāshya which is now published will enable any one who studies it carefully to realise the supreme importance of the Sandhyāvandana and the Japa. The author is Sitarama Sastrī of Mayavaram, an erudite Pandit and Vedāntin who seems to have retired to Benares and written this Bhāshya. Brahmāsri Svetaranyam Narayana.

Sastrī brought a manuscript copy of the Bhāshya when he returned from Benares forty years ago, and I took a copy of it. I showed this Bhāshya to several Pandits, and all of them agreed in pronouncing it to be an excellent one. Brahmāsri Veppattur Sitarama Sastrī and Mr. C. Sankara Rama Sastrī, Advocate, Mylapore, Madras carefully examined the manuscript and made the necessary verbal corrections. My thanks are due to those gentlemen for the great trouble they took. Mr. C. Sankara Rama Sastrī who has undertaken the publication of this work has done the editing work which has been a labour of love, and I feel highly grateful to him for the same. My object in publishing the Sandhyāvandanabhāshya is to provide orthodox Brahmins with facilities for understanding the significance of the Sandhyāvandana and the Japa and the meaning of the various Mantras.

T. R. Ramachandra Iyer.
Mylapore, Madras.
15th December, 1930.

॥ कृष्णयजुवेदीयसंध्यावन्दनम् ॥

आवमनम्—ओम् । अच्युताय नमः । अनन्ताय नमः ।
गोविन्दाय नमः । केशव नारायण माधव गोविन्द विष्णो
मधुसूदन त्रिविक्रम वामन श्रीधर हरीकेश पद्मनाभ
दामोदर ॥

युक्ताम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रभववधनं ख्यायेत्सर्वविष्णोपापातये ॥

प्राणायामः—ओं भूः । ओं भुवः । ओं सुवः । ओं महः ।
ओं जनः । ओं तपः । ओं सत्यम् । ओं तत्सवितुर्वेण्यम् ।
मर्गो देवस्य धीमहि । विद्यो यो नः प्रचोदयात् । ओमापो
उजोता रसोऽसुतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥

संकल्प—ममोपात्तस्मस्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वर-
प्रीत्यर्थ—(प्रातः)—प्रातःसंध्यामुपासिष्ये ।
मध्याह्न—मात्याह्नकं करिष्ये ।

सायंकाले—सायंसंध्यामुपासिष्ये ।

प्रोक्षणम्—३० श्रीकरशावाय नमः । आपो हि शा मयो-
भुवः । ता न उज्जै दधातन । महे रणाय चक्षसे । यो वः
द्विवत्मो रसः । तस्य भाजयते ह नः । उशतारीरिव
मातरः । तस्मा अर्गमाम वो यस्य क्षयाय जित्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥ ओं भूर्भुवः सुवः ॥

अपां प्राचानम्—(प्रातःकाले)—सूर्यश्च मा मनुश्च मनुः ॥

पतयश्च मन्युक्तेभ्यः । पोपेभ्यो रक्षताम् । यद्गात्रिया
पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताक्षयाम् । पश्यामुदरेण
शिशा । राचिस्तदवलुप्तपत् । याकिञ्च उरितं माये । इदमहं
मामस्तुयोनौ । सूर्ये ज्योतिषि त्रुहोमि स्वाहा ॥

मध्ये है—आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवीं पूता पुनातु
माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिं ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदु-
चिद्दृष्टममार्जय यदा दुश्चरितं मम संव पुनर्तु मामा-
पैऽसतां च प्रतिग्रहः स्वाहा ॥

सायंकाले—अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युक्तेभ्यः ।
पोपेभ्यो रक्षताम् । यदहा पापमकार्षम् । मनसा वाचा
हस्ताक्षयाम् । पश्यामुदरेण शिशा । अहस्तदवलुप्तपत् ।
याकिञ्च उरितं माये । इदमहं मामस्तुयोनौ । सत्ये
ज्योतिषि त्रुहोमि स्वाहा ॥

आचमनम् ।
प्रोक्षणम्— दधिकावण्णो अकारिषम् । जिषणोरश्वस्य
वाजिनः । सुरभिनो मुखाकरत् । प्रण आयृषि तारिषत् ।
आपो हि धा मयोभुवः । ता न ऊँ दधातन । महे रणाय-
चक्षसे । यो चः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उद्घातीरव मातरः । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ । आपो जनयथा च नः । औं भूमुखः सुवः ॥

अर्थप्रदानम्—ओं भूमुखस्तुवः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
कालातीतप्रायश्चित्ताध्यप्रदानम्— औं भूमुखस्तुवः । तत्सवितु-
वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमाहि । वियो यो नः प्रचोदयात् ॥

आत्मप्रदक्षिणं परिषेवनं च—ओं भूमुखः सुवः ॥

देवस्य धीमाहि । वियो यो नः प्रचोदयात् ॥

प्रातः त्रिः (३). मध्याह्न सक्त (१). सांव त्रिः (३).
प्राणायामः । कालातीतप्रायश्चित्ताध्यप्रदानम्— औं भूमुखस्तुवः । तत्सवितु-
वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमाहि । वियो यो नः प्रचोदयात् ॥

आत्मप्रदक्षिणं परिषेवनं च—ओं भूमुखः सुवः ॥

ध्यानम्—असाधारित्यो ब्रह्म । ब्रह्मैवाहमस्मिम ।

आचमनम् ।

तर्पणम्—आदित्यं तर्पयामि, सोमं तर्पयामि, अङ्गारकं
तर्पयामि, बुधं तर्पयामि, बृहस्पतिं तर्पयामि, शुक्रं तर्प-
यामि, शनैश्चरं तर्पयामि, राहुं तर्पयामि, केतुं तर्पयामि,
केरशवं तर्पयामि, नारायणं तर्पयामि, माघवं तर्पयामि,
गोविन्दं तर्पयामि, विष्णुं तर्पयामि, मधुसूदनं तर्पयामि,
त्रिविक्रमं तर्पयामि, वामनं तर्पयामि, श्रीघरं तर्पयामि,
हृषीकेशं तर्पयामि, पद्मानां तर्पयामि, दामोदरं तर्प-
यामि । आचमनम् । ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

॥ जपविधिः ॥

शुक्राम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्मुखम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविष्णोपशान्तये ॥

प्राणायामः—ओं भूमुखस्तुवरोम् ॥

संकल्पः—ममोपात्तसमस्तदुरितक्षयदारा श्रीपरमेश्वर-
प्रीत्यर्थं (प्रातः) । प्रातस्तसन्ध्यागाय त्रीमहामन्त्रजपं करिष्ये ।
मध्याह्नकाले—माध्याह्निकाय त्रीमहामन्त्रजपं करिष्ये ।
सायंकाले—सायंस्तसन्ध्यागाय त्रीमहामन्त्रजपं करिष्ये ।

प्रणवस्य कुषिक्षेत्रा, देवीगायत्री छन्दः, परमात्मा
देवता । भूरादि सप्तव्याहर्तीनाम् आक्रिभुगुक्तस्वसिष्ट-
गौतमकाशयपाङ्गिरस ऋषयः । गायत्र्युषिणगुरुच्छृहती-
पङ्किनिष्ठुजग्यशङ्कन्दंसि । अग्निवायवक्ववागीशव-
रुणंद्विष्वेदवा देवता: ।
ततः दश (१०) प्राणायामान् कुर्यात् ।
आयात्वित्यत्तुवाकस्य वामदेव ऋषिः । अतुष्टुप्त्वदः ।
गायत्री देवता । क्षायातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसंभितम् ।
गायत्री छन्दसां मातेदं ब्रह्म उपस्थ नः ॥ ओजोऽसि-
सहोऽसि वलमसि ग्राजोऽसि देवानां धाम नामासि वि-
श्वमसि विश्वायुस्त्वमासि सर्वायुरभिमूर्ते गायत्रीमा-
वाहयामि सावित्रीमावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि ।
सावित्र्या कषिविश्वामित्रः, निचृदायत्री छन्दः ।
सविता देवता ॥ औं । भूर्भुवस्तुत्वः । तत्सवितुर्वरेण्यम् ।
भग्ने देवस्य धीमाहि । यियो यो नः प्रचोदयात् ॥ प्रातःकाले
अष्टोत्रशतं (१०८). मध्याह्ने चतुष्प्रष्ठः (१४). सायङ्कले द्वात्रिशत
(३२) ।

प्राणायामः— औं भू+भूर्भुवस्तुवरोम् ।
प्रातःकाले—प्रातस्तन्त्र्योपस्थानं करिष्ये ॥ उच्चमें
शिखरे देवी भूर्यां पवित्रमूर्धनि । ब्राह्मणोऽस्युत्तुशानं
गच्छ देवि यथासुखम् ॥ ३० मित्रस्य चर्षणीश्वतः अवो-
देवस्य सानासिम् । सत्यं चित्रश्वस्तमम् ॥ मित्रो जनान्

यातयति प्रजानन्मिमो दाधार पूर्थिवीमुत द्याम् । मित्रः
कृष्णरात्मिष्ठामिष्ठृष्ट सत्याय हृन्यं वृतवदिष्टेम ॥ प्रस-
मित्र मत्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्ते आदित्य शिक्षति
ब्रतेन । न हृन्यते न जायते त्वोतो नैनमङ्गो अश्वो-
त्यन्तितो न दुरात् ॥

मध्याह्ने—आदित्योपस्थानं करिष्ये ॥ उच्चमे शिखरे
देवी भूर्यां ++ देवि यथासुखम् ॥ आसत्येन रक्षसा-
बन्तमातो निवेशयन्नमृतं मत्यै च । हिरण्ययेन सविता-
रथेना देवो याति भुवना विपश्यन् ॥ उदयं तमस्परि-
पश्यन्तो उयोतिरुत्तरम् । देवं देवता सुर्यमन्म ज्योति-
रुत्तरम् ॥ उदुत्यं जातोवेदसं देवं वहन्नित केतवः । द्वे
विश्वाय सूर्यम् ॥ चित्रं देवानामुदगादनौर्कं चक्षुर्मित्य-
वरुणस्यामः । आपा द्यावा पूर्थिवी अन्तरिक्षं सूर्य-
आत्मा जगतस्तस्युष्मा ॥ तच्छ्रुदेवाहितं पुरस्तात्कुक-
सुच्चरत् । पश्येम शारददशातं जीवेम शारददशातं नन्दम-
शारददशातं मोदाम शारददशातं भवाम शारददशात् शृण-
वाम शारददशातं प्रब्रह्माम शारददशातमजीतारस्याम
शारददशातं ज्योषक च सूर्यं हरो । य उदगान्महोऽणवा-
दिप्राजामानस्त्रिरस्य मध्यात्म सा वृषभो लोहिता-

क्षस्सयोँ विपश्चननसा पुनातु ॥

सायहङ्क—सायंसन्धेऽपस्थानं करिष्ये ॥ उत्सै रिखरे
देवी भूम्यां ++ देवि यथादुखम् ॥ इमं मे बरुण
क्षध्या हवमध्या च मुडय । त्वामवस्थ्युराचके ॥ तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वच्नमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेऽमा-
नो बरुणेह बोध्युरुश्च मा न आयुः प्रमोर्धाः ॥ यज्ञिद्व ते
विशो यथा प्रदेव बरुण ब्रह्म । मिनीमसि द्यावि द्यवि ॥
यत्किञ्चेदं बरुणैर्देवे जनेऽभिदोहं मनुष्याश्चरामसि ।
आच्चर्त्तित्व घमा सुयोगिप्य मा नस्तस्मादेनतसो देव
रीरिषः । कित्तवासो यादिरिपुन्देविदि यद्याद्या सत्यमुत
यन्न चिच्छा । सर्वा ता निष्य शिथिरेव देवाशाः ते स्थाम
बरुण प्रियासः ॥

संश्यायै नमः; साविद्यै नमः; गायत्रै नमः; सरस्वत्यै
नमः; सर्वाभ्यो देवताभ्यो नमः; कामोदकार्णीन्मन्त्रुकार्णी-
क्षमा नमः । अभिखादये...अस्मि भोः ।
प्राच्यै दिशो नमः । दक्षिणायै दिशो नमः । प्रतीच्यै
दिशो नमः । उर्द्धच्यै दिशो नमः । ऊर्ध्वाय नमः । अध-
शय नमः । अन्तरिक्षाय नमः । भूर्यै नमः । विष्णवै
नमः । ब्रह्मणे नमः । यमाय नमः ॥

यमाय घर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्व-
ताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुम्बराय दशाय

नीलाय परमेष्ठिने । बृकोदराय चित्राय चित्रगुताय वै
नमः ॥ चित्रगुताय वै नमो नम इति ॥
ऋतैः सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं हृष्णपिङ्गलम् । उर्ख-
रैतं विरुपाखं विश्वरूपाय वै नमो नमः ॥ विश्वरूपाय वै
नमो नम इति ॥

नमः सवित्रे जगेऽकवश्युषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
विश्वगुणात्मधारिणे विरिच्छिनारायणशंकरा-
वर्णीमयाय त्वानेन ॥ ध्येयः नदा सवित्रमण्डलमध्यवर्ती नारायणः
सरसिजासनसंतिविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान्कि-
रीटी हारो हिण्मयवपुष्टुतयद्वृच्छकः ॥ शाङ्कचक्रगदापणे
द्वारकानिलयाच्युत । गोविन्द पुण्डरीकाश रक्ष मां शर-
णागतम् ॥ आकाशातपातितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवतमस्कारः केशं प्रति गच्छते ॥ श्रीकेशवं प्रात
गच्छत्यो नम इति । अभिकादये..... । नमस्कारः ॥

कायेन वाचा मनसेऽद्वैयैवा
बुद्ध्यात्मना वा प्रकृते: स्वभावात् ।
करोमि यथत्सकलं परस्मै
नारायणोयेति समर्पयामि ॥
आचमनम् । औं तत्सङ्हारापंमस्तु । औं तत्सत् ।
॥ सन्ध्यावचन्दनजपः समाप्तः ॥

संख्यानिण्यः

संख्यावन्दनप्रकारः

आयोहिष्ठादिमन्त्रार्थः

सर्वेष्वेतिमन्त्रार्थः

आपः पुनान्वातिमन्त्रार्थः

आपिष्वेतिमन्त्रार्थः

दधिकावृण इति मन्त्रार्थः

अध्यप्रदानाविधानम्

जपयोगदेशः

आसनम्

प्रणालामप्रकारः

प्रणवार्थः

गच्छार्थः

गच्छार्थार्थः

आयातिव्यादिमन्त्रार्थः

आयातिव्यासादिकम्

सावित्र्या कृष्णादिकम्

अहमन्यसकात्यासादिकम्

गच्छार्थाहिमा

गच्छार्थाजिपः

द्वारीयागच्छार्थाजपः

संख्येपस्थानम्

षित्रस्वेति मन्त्रार्थः

आसनेतिमन्त्रार्थः

उद्दृश्यमिति मन्त्रार्थः

इनं मे वरुणेतिमन्त्रार्थः

उपस्थाननन्तरं कर्तव्यम्

॥ श्रीः ॥

॥ संख्यावन्दनभाष्यम् ॥

१५ गण्डस्थलगलदानगत्यवासितादिङ्गुलाम् ।
 १६ गजासं गिरिजासूतं गणाऽत्यक्षमहं भजे ॥
 १७ सूर्खा स्वात्मनि मायथा जगदिं तत्र प्रविष्टं च य-
 १८ द्वीतादात्यमवात्य भोग्यमनिशं भुङ्के सुखे: पञ्चमिः ।
 १९ एकं सदृष्टमेवदतो हरिहर्त्वाहात्मतामयोगा-
 २० तत्सद्वोधसुखात्मकं परमजं ब्रह्माहमस्यद्यम् ॥
 (पञ्चमिर्मुखैः पञ्चमिर्मानेतिव्यैरित्यर्थः ।)
 २१ श्रीमदुत्तरमायूरे मूलाञ्जिक्ष्य दक्षिणे ।
 २२ वृषारुद्धमहं चन्द्रे दक्षिणास्त्रं जगदुरुम् ॥
 २३ पूर्वं प्रथमांशे ब्राह्ममुहूर्तमारुद्य दन्तघावनपर्यन्तमतु-
 २४ ष्ट्रानप्रकारोऽभिहितः । द्वितीयेऽशे नित्यनेमितिकस्तानयोरतु-
 २५ ष्ट्रानप्रकारोऽभिहितः । तृतीयेऽशे कान्त्यस्तानमारुद्य पुण्डधा-
 २६ रणपर्यन्तमतुष्ट्रानप्रकारोऽभिहितः । इदानीं चतुर्थांशे संध्या-
 २७ चतुष्ट्रानप्रकारोऽभिहिते ।

अत्रादौ प्रातःस्नानक्रमं क्रोडीकुल्यं प्रदर्शयामः ।
 तथाहि—शिखां बद्धा, शुचिर्भपाणिः, तद्यादिकं गत्वा, तटं
 प्रक्षाल्य, तत्र दधार्द निधाय, पादौ प्रक्षाल्य, स कुहाचम्य,
 दर्भपाणिं विशेषध्यानपुरः सं प्रणानाचम्य संकलत्य जलं नत्वा
 जलमवतीये, नदीदेवतातादिव्यातिरिक्ते परकीयताकादिषु
 स्नानं चेतत्र पञ्च त्रिन्वा स्मृतिपादुद्धृत्य, ‘आपो वा इदं सर्वम्
 इत्यादिभिः नद्यादिप्रवाहेषु प्रवाहाभिमुखः, नद्यां नदे वा
 सूर्याभिमुखः, नद्यादिप्रवाहेषु प्रवाहाभिमुखो, हरि स्मृत्वा,
 प्रवाहाभावेति प्रददहवायाद् नद्याद्याभिमुखो, हरि स्मृत्वा,
 अवगाह्य, कक्षादि निर्मूल्य, लात्वा, तंत्रैव द्विराचम्य,
 ‘उद्धत्तमं वरुणपाशम्’ इत्यादि वरुणसुकं जपित्वा, आपो-
 हिष्टादिभिरन्देवतैः मन्त्रेदेवतार्थेन देवर्णी मार्जनं कुत्वा, जल
 एव स्थित्वा, ‘ऋतं च सत्यं च’ इत्यथमर्थान्वा जपित्वा पुनः
 लात्वा सुकशिखस्तीरमागत्य बद्धशिखः सन्, जले दक्षिणं
 पादं स्थले वामपादं च कुत्वा, द्विराचम्य पुनर्जानपरि जलं
 गत्वा, प्राङ्मुखो देवतीर्थेन देवान् संतर्य, निर्विति उद्ध-
 मुखः कण्ठकरुक्षुष्टस कुम्होपवीतीः क्षर्णीत्रुष्टिर्थेन संतर्ये,
 प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः आकाशे पितृन्द्याचर् पितृ-
 तीर्थेन पितृत्वं संतर्य, तीरमागत्य ‘यन्मया दूषतं तोयम्’
 इत्यादिना यक्षमतपं ते कुत्वा, तत्र शिखाजललुक्तो निषि-
 छ्य, देहान्मुखावार्थं कञ्जकालं तत्र स्थित्वा, अथ आसीनः

शुक्लवस्त्रावण्डेन कण्ठादुपरि शिरो निमृद्यज्ञायेन वस्त्र-
 णेनाङ्गमार्जनं कुत्वा ‘ये के चासमकुले जाता’ इत्यादिना
 बहिर्बैंकं चतुः संबेष्ट्यापसन्यं यथा तथा स्थले निषिद्धं
 भूमौ स्थापायेत्वा, शुक्लवस्त्रावण्डं प्रोद्य, एकेन बहिर्बैंससा
 शिरः प्राचूल्य, तत्र तटाकादौ लानं चेताहि लानवस्त्रमूर्च्छ-
 शुद्धल्य, भूमौ निषिद्ध्य, नदीदेवतातातादिषु लानं चेत् तर्हा-
 धस्तादेव तस्यक्षत्वात्तर्वासो धूत्वा अधूत्वा वा, वासः परि-
 धाय, गुद्यवारिसावशुद्धयर्थं आजानुपादौ करौ च प्रक्षा-
 ल्य, तीर उपविश्य, द्विराचम्य, लानवस्त्रं प्रोक्ष्य, वस्त्रशोधनं
 कुत्वा, निवार्ती वस्त्रं चतुर्गुणं कुत्वा ‘चच्छुभागिनो दासो
 इत्यादिमन्त्रेण निर्निषिद्धम् वामहस्तप्रकोष्ठे निषिद्ध्य, उप-
 वीर्ती द्विराचम्य, वस्त्रं भूमौ स्थापायेत्वा, त्रिपुण्ड्रमूर्च्छपुण्ड्रं वा
 यत्वा संध्यामुखस्तिति ॥

॥ अथ संध्यानियमः ॥
 अत्र संध्यातुष्ट्रकालमाह दक्षः—‘रात्र्यन्तयामनाही द्वे
 संध्यादिः काल उच्यते । दर्शनादविरेवायास्तदन्तो मुनि-
 मिः स्मृतः ॥’ इति । यद्यपि संध्याशब्दः कालवाची तथापि
 वस्मिन्काले उपस्था देवता संध्याशब्देनोपलङ्घयते । अत
 यवाह योगयाज्ञवल्क्यः—‘संधौ संध्यामुगासीत नास्ते
 नोहते रवौ । ब्रह्मणोपास्यते संध्या विष्णुना शङ्करेण च ॥
 कस्मात्मापास्येद्वै श्रेयसकामो द्विजोत्तमः ।’ इति । अत्राह

शङ्कः—‘प्रातःसंध्यां सनक्षत्रां मध्यमां लानकर्मणि ॥
स दिनां पश्चिमां संध्यामुपासीत यथाविधि ॥’ इति । लान-
कर्मणि मध्याह्नलानानन्तरम् इतर्थः । अब संवर्तकोऽ-
याह—‘संध्यां प्रातः सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादित्यां
पश्चिमां संध्यामधार्षतमितभास्तकरम् ॥’ इति । काश्य-
पस्तेवमाह—‘ब्रह्मणो हृदयं विष्णुविष्णोश्च हृदयं शिवः ।
शिवस्य हृदयं संध्या तेनोपास्या हिंजोत्तमैः ॥’ इति । व्या-
सस्तेवमाह—‘योऽन्तर्त्र कुरुते यत्तं धर्मकार्येवपि द्विजः ।
विहाय संध्याप्राप्ते स याति नरकायुतम् ॥ अतिक्रामति यो
मोहात्संध्यामन्यपरायणः । स साधुविष्णविष्णुर्गः सर्वसमाद्-
द्विजकर्मणः ॥ उत्तमा तु सनक्षत्रा मध्यमा लुमतारका ।
अधमा सूर्यसहिता प्रातःसंध्या त्रिधा मता ॥’ इति । सूर्य-
सहितेति गौणकालाभिप्रायेणोरुक्तम् । अत एवाह स एव—
‘यः सूर्यसहितं संध्यां सदा कुर्वति मोहतः । न तस्य विद्यते
संध्या सर्वकर्मविष्णुकृतः ॥ विधिनापि कुरुता संध्या काला-
तिराउफला भवेत् । अयमेव हि दृष्टान्तो वर्णयाक्षामैश्चुनं
यथा ॥’ इति । अत्रापलेति छेदः । स एवाह—‘अकाले
चेत्कृतं कर्म कालं प्रात्य पुनः क्रिया । कालातीतं तु य-
त्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत् ॥’ अकाले त्वकालात्पूर्वस्मिन्काल
इतर्थः । स एवाह—‘यः संध्यां कालतः प्रातामालस्या-
विवर्तते । सूर्यहयां समाप्तो उत्कृतमियाचतः ॥’ इति ॥

अत्याह बोधायनः—‘सायं प्रातः बदा संध्यां ये विप्रा नो
उपासते । कामं तान् धर्मिको राजा रुद्रकर्मसु योजयेत् ॥
संध्याहीनो हिंजो नित्यमनहः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म-
न तस्य कलमागम्भेत् ॥’ इति । स एवाह—‘या संध्या
सा जगत्सूतिमध्यातीता सुनिष्कला । ऐश्वरी केवला शक्तिम्-
तित्रयसुद्भवा ॥ तत्सात्सर्वप्रयत्नेन संध्योपासनमाचरेत् ।
उपासितो भवेतेन देवो योगात्मुः परः ॥’ इति । मूर्तित्र-
यस्य समुद्भवो यस्याः सा तथोक्ते पञ्चमीवहुत्रीहिः ।
परः परमात्मसर्थः । अत्र गोपित आह—‘संध्या येन न
विजाता संध्या येनात्पुपासिता । जीवमानो भवेद्द्वद्दो मृतश्च
श्वानिजायते ॥’ इति । न विजाता स्वरूपतो न ज्ञातेत्यर्थः ।
चन्द्रिकायामाभिहितम्—‘उपास्य पश्चिमां संध्यां सादित्यां
क्षे यथाविधि । गायत्रीमःयसेतावद्यावद्याणि पश्यति ॥
पूर्वा संध्यां सनक्षत्रामुपकर्म्य यथाविधि । गायत्रीमःय-
सेतावद्यावद्याहित्यदर्शनम् ॥’ इति ।
अत्याह योगाक्षवलक्ष्यः—
‘तिशक्तोरुत्यस्तु विद्यता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
प्रादवन्ति सहस्रात्मुदयन्तं दिने दिने ॥
अहन्यहन्ति ते सर्वे सूर्यमिन्द्यन्ति खादितुम् ।
अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्युदारणम् ॥
ततो देवगणास्तर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

संधौ संध्यामुपासीता यत्क्षपन्त्यन्वं जलम् ॥
ब्रह्मान्यहतिसंयुक्तं गायत्रा चाभिमान्त्रितम् ।
तेन दद्यन्ति ते दैत्या वर्जीभूतेन वारिणा ॥
एतद्विदित्वा यः संध्यामुपास्ते संशितव्रतः ।
दीर्घमायुः स विदेत सर्वपापे: प्रमुच्यते ॥
ग्रहु तां केवलां संध्यामुपासीत स पुण्यभाक् ।
तां परित्यज्य कर्मणि कुर्वन्नप्रोति किलिष्वम् ॥
स हन्ति सूर्यं संध्याया नोपास्ति कुरुते तु यः ।
ये हिंसन्ति सदा सूर्यं मोक्षद्वारमतुत्सम् ।
कथं मोक्षस्य संप्राप्तिमेवतेषां द्विजन्मनाम् ॥
कामालोभाद्यान्मोहतसंध्यां नातिक्रमेद् द्विजः ।
संध्यातिक्रमणाद्विषो ब्राह्मण्यात्पतते यतः ।' इति ॥
अथ संध्याव्यदेवतायाः कालमेदेन संध्यात्रयमा-
हात्रिः—‘संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।’ इति ।
अत्र तु संध्याशब्देन संध्यापासनरूपं कर्मेष्वलक्ष्यते । अन्यथा
देवतायाः कर्तव्यत्वादेवागात् ॥ अत एवह पराशरः—‘संध्या-
लानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् । आतिश्यं वैश्व-
देवं च षट्कर्माणि दिने दिने ॥’ संध्यास्तानं संध्याकर्मा-
कुलानभिरथः । अन्यथा षट्क्रसंख्याविरोधः प्रसन्न्येत ।
अत्र कालमेदेन देवताया नामभेदमाह व्यासः—‘गायत्री
नाम पूर्वोऽ सावित्री मध्यमे दिने । सरस्वती च सायाहे-

सैव संध्या विषु स्थृता ॥’ इति । तस्याः कालमेदेन वर्णमेद-
दमाह स एव—‘गायत्री तु भवेदका सावित्री शुक्लवर्णिका ।
सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णमेदतः ॥’ इति । तस्याः
रूपभेदमाह स एव—‘गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री ठद-
रूपणी । सरस्वती विष्णुरूपा चोपास्या रूपमेदतः ॥’
इति । आदित्यसंध्यास्वरूपमाह स एव—‘उदये ब्रह्मरूपं
तु मध्याहे तु महेश्वरम् । सायाहे विष्णुरूपं तु त्रिरूपं वै
दिवाकरम् ॥ अतुसंध्यामुपासीत संध्यारूपं रात्रिं द्विजः ।’
इति । एतेन संध्यास्वरूपस्यादित्यं कालमेदेन ब्रह्ममेहश-
र्विष्णुरूपत्वमुक्तं भवति । अत्राह याज्ञवल्क्यः—‘या
संध्या सा तु गायत्री विधामूला प्रतिष्ठिता । संध्याप्युपा-
सिता येन विष्णुस्तेन ह्यपासितः ॥’ इति । तथा च संध्या-
त्रयेऽपि संध्योपासनं विहितं भवति । तज्जोपासनं परब्रह्मणः
स्वस्य चैक्यातुसंधानरूपम् । अत एव तैतिरीयाब्दाणम्—
‘उद्यान्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्त्कुर्वन्नाशाङो विद्वान्स-
कलं भद्रमञ्जेऽसाकादिलो ब्रह्मति ब्रह्मैव सन्त्वद्वायेवि-
य एवं वेद’ इति । अस्याचमर्थः । अर्थप्रदानानन्तरं प्रद-
क्षिणं कृत्वा प्राणायामसेकं कुर्वन् कालमेदेन गायत्र्या-
दिनाम-रकादिवर्णं-ब्रह्मादिरूपोपेतः संध्याशब्दोक्तः असावादि-
लो ब्रह्मते संध्याऽभिन्नमादित्यं परब्रह्मत्वेनाभ्यायन् सकल-
मैहिकमामुषाणमकं च भद्रमरुते । य एवमुक्तव्यातेन

विशुद्धान्तःकरणः आदित्यस्थाप्यात्मभूतं परं ब्रह्म शूल-
सूक्ष्मकारणाभ्यशरीरत्रयव्यातिरिक्तप्रत्यगमत्वेन वेद साक्षा-
त्करोति सः पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् स्वस्वरूपपरिज्ञानान्तर्जीव-
भावमाप्न इव स्थितः यथोक्तव्यात्मैकविज्ञानेन तदज्ञा-
नापगमे सति ब्रह्मैवायेति प्राप्नोति निवृत्तचिदियो भवतीति
यावत् । एतेनासाचादिद्यो ब्रह्मैवाहमसमीति वाक्यद्वयस्या-
प्यर्थं उक्तो भवति । एवं च सति संघौ संध्यामुपासीति याङ्-
वल्क्यस्मृत्या संध्यां यथोक्तनामवर्णरूपेतामकं मण्डलान्त-
र्गेतामादित्याभ्यां परब्रह्मात्मकां देवतां हृदि साहमस्मीकु-
पासीत आत्मत्वेन तां जानीयादित्युक्तं भवति । अत
एवाह व्यासः—‘अभिनां प्रतिपदेत गणयत्रा ब्रह्मणा सह ।
साहमस्मीकुपासीत विधिना येत केनचित् ॥’ इति । ध्या-
नदेशोऽपि चन्द्रिकायां दर्शितः—‘गायत्री चिन्तयेदस्तु
हत्ययो लभुपिथिताप् । धर्माधर्मविनिमुक्तः स याति परमां
गतिम् ॥’ इति । गायत्रीं गायत्रीनामकसंध्यामित्यर्थः ।
अत्रोपासनमेव प्रधानमन्तर्जीवनादिकं सर्वमङ्गलमिति क्षेयम् ।
एवमेव चन्द्रिकामाधर्मीयादावभिहितम् । अन्नाह व्यासः—
‘देशक्षोभे महापतौ माजेनाद्यर्थायसंभवे । संध्यागतं सहस्रां-
गुं मन्त्रैः कुण्डपस्थितम् ॥’ इति । उपरित्यपुरासितिविष-
यमित्यर्थः । अत एव युधिष्ठिरादिभिर्द्वयोदयैः साङ्गातुष्टाना-
समर्थैः सकलाङ्गपरित्यागेनादित्योपासनमात्रमनुष्टितम् ।

तदुक्तं महाभारते—‘ते तथैव महाराज दंसिता रणमूर्धनि ।
संध्यागतं सहस्राङ्गुमादित्यमुपतस्थिरे ॥’ इति । संध्यागतं
संधिमागतमित्यर्थः । उपरित्यपे उपसितवन्त इत्यर्थः ।
अपे तु अर्द्धेदानं संध्योपासनं गायत्रीजप उपस्थानं च
प्रधानमिति चयापि वदन्ति तथापि संघौ संध्यामुपासीति, ति,
‘ब्रह्मणोपास्यते संध्या विष्णुना शङ्करेण च । कस्माज्ञोपा-
सयेदेवैः श्रेयसकामो द्विजोत्तमः ॥’ इति, ‘सादित्यां पश्चिमां
संध्यामुपासीत यथाविष्ि’ इति, ‘संध्यां प्रातः सनक्षत्रा-
मुपस्थित यथाविष्ि’ इति, ‘ब्रह्मणो हृदयं विष्णुविष्णोश्च हृदयं
शिवः । शिवस्य हृदयं संध्या तेतोपस्था द्विजोत्तमैः ॥’
इत्यादिभिर्भुविष्िः स्मृतिवचनैः संध्योपास्तेरवश्यकर्तव्यत्वा-
मिधानात् उपस्थिरेद्यदानाध्येष्वश्या प्राधान्यमिति मन्त्रव्यम् ।
अर्थदानसंध्योपास्तिगायत्रीजपेष्वस्थानानं चतुर्णामपि प्राधा-
न्यपश्चस्तु देशक्षोभाद्यभावकाले तेषां सति संभवे वैदितव्यः ।
देशक्षोभादिना तेषामवर्देशानादीनामसंभवे सति संध्योपा-
स्तेवेच प्राधान्यमित्यवगत्व्यम् । तथा च विष्विषि संध्या-
कालेषु पूर्वोक्तरित्या गायत्र्यादिनाम-एकादिवर्ण-ब्रह्मादिरु-
पोपेतसंध्याशब्दोक्तमादित्यम् ‘असाचादित्यो ब्रह्म’ इति वाच्या-
त्परब्रह्मेवन ध्यात्वा तस्यात्मभूतं यत्सत्यज्ञानानन्दात्मकं
सज्जातीयविजातीयस्वगतमेदरहितं निर्विशेषं तद्वल्लोचाह म-
स्मीति प्रत्यरञ्जकाणोरक्ष्यातुसंधानमेव मुख्यं संध्योपासनमिति

स्थितिः ।

ननुकरीता प्रत्यञ्चहणोरेक्ष्यानुसंधानरूपं संध्योपासनं ब्रह्मांकवदशिभिरेव महात्माभिः कर्तुं शक्यते, तदन्वैरु मन्दबुद्धिभिर्वेकश्यन्वैद्विजैः कथं संध्योपासनमनुष्ठयमिति वेदुन्न्यते । प्रातः संध्याकाले गायत्रीताम-रक्तवर्णं ब्रह्मरूपेष्टसंध्यास्वरूपं आदित्य इति विचिन्त्यासौ मण्डलान्तर्गत आदित्यः परं ब्रह्मेति विचिन्त्य तद्ब्रह्मवाहमस्मीति चिन्तनरूपमहं प्रहोपासनं तेः कर्तव्यम् । मध्याह्ने सापित्री-नाम-शुक्लवर्णं-लद्वर्षपेतसंध्यारूपं आदित्य इति विचिन्त्यासामादित्याः परं ब्रह्मेति विचिन्त्य तद्ब्रह्मवाहमस्मीति चिन्तन-वादित्यः परं ब्रह्मेति विचिन्त्य असौ मण्डलगत आदित्यः परं ब्रह्मेति विचिन्त्य तद्ब्रह्मवाहमस्मीति चिन्तनरूपमहं प्रहोपासनं तेः कर्तव्यम् । सायंसंध्याकाले तु सर्वतीनाम-कृष्णवर्णं-विष्णुरूपोपेतसंध्यारूपं आदित्यः इति विचिन्त्य असौ मण्डलगत आदित्यः परं ब्रह्मेति विचिन्त्य तद्ब्रह्मवाहमस्मीति चिन्तनरूपमहं प्रहोपासनं तेः कर्तव्यम् । तथाच विवेकश्नवैरपि द्विजैश्चिन्तनरूपस्थाहप्रहोपासनस्य कर्तुं शक्यत्वात् विवेपि संध्याकालेषु मार्जनाद्यज्ञसहितं संध्योपासनं स्वेच्छापि द्विजैवरथमनुष्ठयम् । तस्येव प्रधानत्वात् । संध्याकालश्च सूर्योदयात्माकृ घटिकाद्यात्मकः । ‘रात्र्यन्तर्यामनार्द्धी द्वे संध्याकाल उदाहृतः’ इति दक्षसारणात्, ‘द्विनार्द्धिका भवेत्संध्या’ इति गर्वस्मरणात्, ‘उद्यात्माकर्त्ता संध्या घटिकाद्यमरिता’ इति बोधाचनसम-

रणात् । यतु, प्रातःसंध्या त्रिनार्द्धी स्यात्सायंसंध्या तथाविधा’ इति स्मरणम् तत् ‘चत्वारीमानि कर्मणि संध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मैथुनं निदां स्वाध्यायं च तथैव च ॥’ इति वृद्धमत्तमरणात् संध्याकालनिषिद्धाहरनिदामैथुनादिकर्मविषयम् । यतु ‘द्विष्टी तृदयाद्वार्क् प्रहरार्थं तथोपरि । संध्याकालः स विवेयो हृन्यथा लहृन्स्मृतम् ॥’ इति स्मरणम् तदाष्ट्रोभजलाभायापत्स्वयत्तुज्ञापरम् । इति स्मरणम् माध्याहिकस्य कालः ॥ मध्याहसंध्यायाः गौणकालमाह इक्षः—‘अद्यर्थयामादासायं संध्या माध्याहिकिष्यते’ इति । अद्यर्थयामः अर्धयामाधिको यामः पादाधिकेकादशघटिकार्यं ऊर्ध्वं आसायं सायाहत्याकृ माध्याहिकसंध्याया गौणकाल इत्यर्थः । आशैचानुष्टुतकालेऽपि संध्यां न त्यजेदित्याह पुलस्यः । यतु ‘सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विशिष्यते’ इति मरीचिवचनम् ‘रात्र्यश्चोमे दृष्टाक्षिसे रोपाते शावसूतके । संध्यावन्दनविचिन्दितातः न दोषाय कदाचन ॥’ इति संप्रहवचनं च तद्वाचित्कमन्त्रप्रयोगनिषेधाभिप्राचिमिति मन्त्रव्यप्तः—‘संध्यामिति चार्ह होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेतसूतके वापि त्यजनाच्छेदध्यो द्विजः ॥’ इति । अत एवाह पुलस्यः—‘प्रश्लिष्टसूतके त्वर्द्यं गायत्री तु समुच्चरत् । ततः प्रदक्षिणं कुर्यात्सूर्यं ध्यायेततो द्विजः ॥’ इति । एतन्मार्जनादिसक-

लंघयाकर्मपलक्षणार्थमिति केचित् । अपरे तु यद्व्र संध्याकर्मणि श्रुतं जलाञ्जलिदानादि तदेवातुषेयम् नान्यदिति वदन्ति ॥ वस्तुतरतु मृतकाशौचातुषाद्यभिद्विजैरव्यप्रदानमात्रं मन्त्रोचारणं कृत्वा कर्तव्यम्, आचमनमाजेनादिकमन्त्रसर्वमन्त्रसैव मन्त्रान्स्मृत्वा कर्तव्यम् न तु मन्त्रोचारणपुरस्सरं तत्कर्तव्यम्, प्राणायामस्तु न कर्तव्य इति प्रतिभाति । ‘प्राणायामस्ते द्विज’ इति पुलस्यग्रमणात् । अयमर्थो विद्वज्ञैश्चिन्तनीयः । किंच शिरस्तानं कृत्वैव तैः संध्यावन्दनादिकर्म कर्तव्यम् । तदाह संग्रहकारः—‘संध्याकर्मप्रिहेत्रं च प्रेतकर्मणि चाल्लुतः । कुर्यादन्येन होमं तु कारयेतान्यदाच्चेरेत् ॥’ इति । किंचाद्वाससा सहैव जले स्थित्वा मार्जनाचमनाघसहितं संध्यादिकर्म कर्तव्यम् ॥ ‘आदेवासा जलेकुर्यात्पूणाचमनं जपम्’ इति स्मरणादित्यलं प्रसङ्गेन ।

प्राप्ताहिककथनानन्तरं प्रकृतमेवात्र बदामः । शक्तस्य द्विजस्य मुख्यकालातिकमे प्रायश्चित्तार्थमेकमन्त्रदानं तेन कर्तव्यम् । तदाह याक्षवल्क्यः—‘आचान्तो विचित्तप्राणानायस्याद्यं चतुर्थकर्म । कालात्ययाविशुद्ध चर्यं कृत्वा संध्यां समाचरेत् ॥’ इति । उपासीतेतर्थः । स एव पुनराह—‘चतुर्थमन्तर्यं गायत्रया दशाद्वयाहृतिस्तुप्तम् । कालात्ययविशुद्ध चर्यं विशुद्ध चर्यं विसंध्यामु समाचरेत् ॥’ इत्यादि । इदं प्रायश्चित्तमुख्यात्पूर्वमुख्यकालातिकमे वेदितव्यम् । तत्र मुख्यादिकाप्रदानतः पूर्वमुदयेऽस्तमयेऽपि वा । गायत्र्यष्टशतं जायं प्राय-

लश्च—‘उत्तमा तारकोपेता मध्यमा छुपतारका । अधमा सूर्यसहिता’ इति पूर्वमेवाभिहितः । अत्र सूर्यसहितत्वं नाम मण्डलैकदेशदर्शनं, सूर्योदयानन्तरं प्रायश्चित्तान्तरविचानात् ॥ तदुक्तं—‘प्राणायामत्रयं कृत्वा संध्याकर्मं समाचरेत्’ इति ॥ इदमयुक्तं—‘प्रातःकाले चर्यं कुर्यात्सङ्करे द्वौ दशोपरि । षट्विंशत्सम्बद्धमें काले ततो न प्राणसंयमः ॥’ इति । इदं प्रायश्चित्तमुख्यमें भवति ‘द्विद्वयी तूदयाद्वार्क् प्रहरार्थ तशोपरि’ इति वचनात् । उदयानन्तरमन्तर्मध्यामावाद्धि गौणकालस्त्वा प्राणायामत्रयं, तत ऊर्ध्वं षट्विंशतिकापर्यन्तं षट्प्राणायामाः, तत ऊर्ध्वं द्वादशादिकापर्यन्तं द्वादश प्राणायामाः, तत उपर्यं षट्प्रायपर्यन्तं षट्विंशत्प्राणायामाः, अहंस्यादृद्वयं न प्राणायामरूपं प्रायश्चित्तम्, अपितु प्रातरतिक्रमेऽहरुपवासः साध्यमतिक्रमे रात्युपवासः । तदाह बोधायनः—‘सायमतिक्रमे प्राप्ताहिककथनानन्तरं प्रकृतमेवात्र बदामः । शक्तविषयम् द्विजपूर्वे तु शहू आह—‘संध्यादिनियालोपे तु दिनमेकमभोजनम् । दिनद्वये क्रियानं स्यात्कृत्यार्थं तु दिनत्रये ॥ दशोहे कृत्यमेकं स्यादृद्वयं चान्द्रायणं चरेत् । चान्द्रायणं पराकं च मासादृद्वयं विधीयते ॥ ततोऽप्येवं प्रकृत्यं च यज्ञावन्मासकमेण तु । वर्षादृद्वयं हि पतति नियकमव॑हृक्तुरः ॥’ इति । प्रायश्चित्तान्तरमाह संवर्तकः—‘अर्चप्रदानतः पूर्वमुदयेऽस्तमयेऽपि वा । गायत्र्यष्टशतं जायं प्राय-

शिंतं द्विजातिभिः ॥' इति । संग्रहमाधर्वये त्वभिहितम् ।—
आसङ्गवं प्रात्संस्थाया गौणः कालः, आप्रदोषावसानं च
सायंसंस्थाया गौणकालं इति । गौणकालातिक्रमेऽपि प्राय-
शिंतं स एवाह — 'उपासीत न चेत्संस्थामिकार्यं न चेत्कृ-
तम् । गायत्र्यसहस्रं तु जपं कृत्वा विशुद्धयति ॥' इति ।
प्रायश्चित्ततरमङ्गम् कृतिवधाने — 'यदहित्ये
दशवारं दिने दिने । अकाले नित्यकर्माणं काले कृतानि
वै ॥' इति । मन्त्रश्च 'यदादीद्येयनदविषयाणेभिः
वहीये सावित्र्यः । न्युताश्च ब्रह्मवो वाचमक्षतं येमदेवां
निष्ठुतं जरिणीव ॥' इति कृत्वेदस्थः । उक्तप्रायाश्चित्तकरणे
बाधकमाह संप्रकारः; — 'कालत्यये त्वक्त्वैव कृता संधम
तु निष्ठकला' इति । संस्थात्रयस्य गृहादिदेशविशेषतारतस्य-
माह व्यासः— 'गृहे त्वेकुण्णा संस्था गोष्ठे दशगुणा स्मता ।
शतसाहस्रिका नद्यामनन्तं विष्णुसंनिधौ ॥ वाहः संस्था
दशगुणा सहस्रं जाहवीजले ।' इति । अत एव हारितोऽ-
प्याह — 'ततः संस्थामुपर्यात बहिरत्वा यथाविधि' इति ।

॥ इति संस्थानिर्णयः ॥
इदानीं संस्थानुष्ठानप्रकारोऽभिर्वयते । उपर्वीती
चद्गारिष्वः, पादौ हस्तौ प्रक्षात्य, द्विरात्रम्य, विश्वामितौ:
कुशेन्द्री आग्रेयप्रतिथना पवित्रं धूत्वा हिरण्यं वा धूत्वा
सकृत्याणानायम्य प्रातःसंस्थामुपस्थित्य इति संकल्पय, मद्याहे

माध्याहिकीं संस्थामुपासित्य इति संकल्पय, सायं सायंसंस्थाया-
मुपासित्य इति संकल्पय, वारिणा पूर्णं धूत्वा, आपोहित्येत्या-
दिभिः सप्तमिः पादैः सप्रणवैस्तद्विहैत्यर्वा सप्त विप्रशः शिर-
स्युत्प्रियाष्टमेतकां विप्रं पादयोर्निक्षित्य नवमेतकां शिर-
व्यासः— 'आपोहित्येत्यैः कुर्यान्माजनेन तु कुशोदकैः ।
प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥ विप्रोऽष्टौ क्षिपे-
द्वृत्वेमधो यस्य क्षयाय च । रजस्तमोमोहजाताज्ञाप्रत्यवप-
सुष्टुपित्तान् ॥ वाङ्मत्तःकायजान्देषात्रवतात्रविमिदेहत् ॥
इति । अत्राह नारायणः— 'प्रा डम्भोद्भम्यो वापि संध्यो-
पासनमाचरेत्' इति । प्रणवयुक्तेन मन्त्रेण प्रोक्षणे कल-
विशेषमाह शौनकः— 'नवप्रणवयुक्तेन आपोहित्येत्येत्येन तु ।
संवत्सरकृतं पापं माजनान्ते विनशयति ॥' इति । अत्राह
ब्रह्मा— 'ऋगन्ते माजनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।
तचस्यान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्ठानां मतमीदशम् ॥' इति । अत्राह
बहुप्रभाणात्प्रायाच्छिष्ठाचाराच्च पादान्तमाजनेतमेव कार्यम् ।
समर्थसारं त्वभिहितम्— 'आपोहित्येत्यैत्याच्च समयगुल्म्यं न
तु बोते यः । न तस्य विद्यते संध्या यथा यद्ग्रस्तथैव सः ॥'
इति । प्रतिपादमेकमेव वोल्लयं कार्यम् । एवं च सति
प्रत्ययं माजनस्यमेव न चतुर्थमिति मन्त्रव्यप्तम् । उल्लब्ध
माजनत्प्र । रदुकं तत्रैव — 'उत्तानदेष्टतिथेन दभामैमूर्द्धन विप्र-

षाम् । स्पृष्टुप ऊर्ध्वविक्षेप उल्लेखमिति सूरयः ॥' इति । प्राङ्गमवः सततं विप्रः संध्योपाहृतिः शेषः । तथा च शुक्रवासास्तीर आसीनः जले चेज्जातुदग्नजले स्थित्वा वामपाणिना जलं स्पृशन् उत्तनहेवतीर्थेन दर्भार्थमर्जितं कुर्यादित्युक्तं भवति । तदाह द्वारी-तोऽपि—‘मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्’ इति । तच्च मार्जनं धारान्त्युतं न कर्तव्यम् । अत एवाह ब्रह्मा—‘धारान्त्युतेन तोयेन संध्योपास्तिर्विगर्हिता । न प्रश्नसन्निति पितरो न प्रश्नसन्निति देवताः ॥’ इति । अत्र हेतुमाह स एव—‘मन्त्रपूतं जलं यस्मादपोहिष्वामिन्त्रतम् । पत्यशुचिदेशेषु तस्मात्परिवर्जयेत् ॥’ इति । अनेन मार्जनजलविन्दुः क्षितितले यथा न च्युतो भवति तथा शिरस्येव मार्जनं यत्ततः कुर्यादित्युक्तं भवति । कथं तर्हि मार्जनमिति चेत् स एवाह—‘नद्यां तीर्थं हेदं वापि भाजने मृण्येऽपि हस्ते वा संध्योपास्ति समाचरेत् ।’ इति । औदुम्बरे ताम्रमये कृत्वा, उदकमिति शेषः । नरां तीर्थं हेदं वापित्येतद्गुमितुजलोपलक्षणम् । यत्—‘वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु संध्यामुपसते । सा संध्या वृष्टिली लेया अमुरासत्तेस्तु तर्पिताः ॥’ इति वचनम् । तन्मृण्याहिभाजनसंभवादिषयम् । तदसंभवे तु ‘कृत्वा तु वामहस्ते वा’ इति वामहस्तविधानमिति लेयम् । मार्जने कंचन लियममाह व्यासः—‘उपविति वद्वाशिवः ।

स्वाचान्तो द्विरनाकुलः । प्राङ्गमवः सततं विप्रः संध्योपाहृतिः सनमाचरेत् ॥’ इति । याज्ञवल्क्यः कांचित्जियममाह—‘भू-मिष्ठमुदकं स्पृष्टु प्रसन्नेत करेण तु । मार्जनायाचोद्दिदान्मध्यमस्तु सर्वदा ॥’ इति । आपोहिष्वादिमार्जनम्-त्रयम्-कृत्यादीनाह व्यासः—‘आपोहिष्वादितिसुभिर्मार्जयेत् कुशोदकैः । सिंघुदीप ऋषिश्वन्दो गायत्र्यापो हि देवता ॥’ मार्जनं विनियोगश्च अवदेवत्ये प्रकारितिः ॥’ इति । ऋत्याद्यज्ञाने बाधकमाह—‘आवेदित्वा ऋषिं छन्दो देवतं योगमेव च । नाध्यापयेऽपेद्वापि पापयाज्ञायते तु सः ॥’ इति । याज्ञवल्क्योऽपीमर्थमाह—‘त्राह्णं विनियोगं च छन्दः आर्ष च देवतम् । अज्ञात्वा पञ्च यः कुर्यान् स तत्फलमन्तेत् ॥’ इति । मन्त्रार्थोऽपि ज्ञातव्यः । यतः अविदितार्थमन्त्रा अनुष्ठेयार्थकाशनसमर्था न भवन्ति । अतः प्रतिपत्तमन्त्रार्थोऽनुष्ठानैव वीर्यवत्तरकर्मफलानि प्रापोतीति न्यायसिद्धम् । ‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ इति श्रेतः । अत एवाह न्यायोऽपि—‘पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिच शीदति’ इति । तथा च मन्त्रार्थज्ञानमावश्यकमिति सिद्धम् । तदशोऽत्वाभिधीयते । तथाहि । आपोहिष्वादिमन्त्रार्थः—आपो हिष्वादिमन्त्रस्य सिंघुदीप ऋषिः । गायत्री छन्दः । आपो देवता । प्रोक्षणे विनियोगः । आपो हि षुषा मयो षुषः । हृ

आपः यूर्यं मयो भुवः स्थ । मय इति सुखनाम । तस्य
भावापिक्यः रथ । हिशब्दः प्रासाद्विवाचकः । ता न ऊर्ज-
दधातन । ता यश्च नः अस्मःयम् । ऊर्जे, द्वितीयार्थं चतुर्थी,
ऊर्जम् अनं 'उर्जाम्' इति श्रुत्या ऊर्जलदस्याक्षावाचित्वात् ।
अन्नमस्मात्यं दत्तेतर्थः । पहे रणाय चक्षसे । महे महते-
रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय ज्ञानाय । अलापि द्विती-
यार्थं चतुर्थी । दधातेन्द्रतुष्टुः । तथा च महदमणिं
ज्ञानं ब्रह्मात्मकत्वसाक्षात्काररूपमस्मात्यं घोततर्थः । यो
बाह्यशब्दतमो रसः । वः युष्माकं संबन्धी यः शिव-
तमः रसः ब्रह्मात्मकत्वात्मवरूपः । तस्य भाजयते ह नः ।
तस्येति द्वितीयार्थं षष्ठी । तं रसं जननमणिं द्वं सप्तमा-
यमेषज्मूरम् इह आस्मिन्नेव जन्मति नः अस्मान् भाजयत
सेवयतेर्तर्थः । अत्र दृष्टान्तः—उद्गतीरिव मातरः । उद्गतीः
उद्गत्यः कामयमानाः मातरः पुत्रान् क्षीरादिरसेन यथा
भाजयति तथा पूर्वोक्तं युष्मदीयं रसमस्मान्माजयते ति ॥
तस्मा अरुक्षमाप वो यस्य क्षयाय जिन्नव्य ॥ हे आपः
यूर्यं च यस्य ब्रह्मात्मैकत्वात्मवरूपस्य रसस्य क्षया तिवा-
साय जिन्नव्य प्रीता भवत्य । तस्मै द्वितीयार्थं चतुर्थी । वः
युष्माकं ते पूर्वोक्तात्मवरूपं रसम् । अरप् अलं पर्यांतं गमाम
गन्धेम । आपो जनयथा च नः । अत्रावहुक्त्याधीनेह
जन्मन्येव तास्मिद्धर्थशिफ्ति क्लेयम् । हे आपः नः अस्माकं

विचशुद्धिं जनशित्वा विविद्याद्वारा श्रुत्यन्तश्वरणतद्धर्थ-
मनननितिद्विद्यासनसाध्यं साहिदानन्दयनापरिचित्तज्ञहात्मना-
वस्थानलक्षणमोक्षसाधनं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं जनयथ । चक्ष-
न्देन व्यवहारदशायामैकपशुपुत्रवधनधान्यायुरारोग्यादीश्व-
जनयथेतर्थः । जन्मपां जडत्वात्तासां कथं मोक्षफलकज्ञा-
नदात्मत्वमैहिकायुधिमकफलदात्वत्वं च स्यादिति चेन्मैवम् ।
अत्रत्यापशब्देनात्मयमी परमात्मैवोच्यते । 'योऽस्मु तिष्ठ-
नद्वयोऽन्तरो यमापो न विद्युत्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो
यमयत्वेष त आत्मान्तर्याम्यमूलतः' इति श्रुतेः फलमत
उपत्येत्याधिकरणन्यायेन तर्येव सर्वफलदात्वोपत्तेश्च ।
तथा च सञ्चिदानन्दलक्षणं सर्वं सर्वशक्युकं यत्
परं ब्रह्म तदेवापशब्देनाभिहितं न तु जडजलम्, तस्य-
हिकायुधिमकादिकलदात्वाद्यासंभवात् । न तु कथमेकस्मि-
न्नव्याणि बहुवचनस्योपचिरिति चेन्मैव, दारा: कलबामि-
त्यैकस्मिन्नकलब्धे यथा बहुवचनस्योपपतिस्तथात्रायुपपति-
तिश्चलं विस्तरेण । मार्जनफलमाह व्यासः—'आपेहितः
सुप्रासिद्धा नव पादा भवन्ति ते । पादे पादे श्विषेद्वारि ब्रह्म-
हत्यां व्यपोहति ॥' एवमुक्तविधिना मार्जनित्वा सर्वेष्वेत्यपः
पिषेत् । तथा च शौनकः—'सूर्यश्वेतातुवाकेन प्रातःकाळे
पिषेदपः । आपः पुननित्वत्वेतेन मध्याहे च जले
पिषेत् ॥ अमित्रचतुर्यतुवाकेन सायंकाले त्वपः पिषेत् ।' इति ।

आत्राह व्यासोऽपि—‘सायमप्रिश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्ये-
त्वपः पिबेन् । अपः पुनर्नु भवेत् ततस्त्वद्विर्दिवाच-
मेत् ॥ ततः सुरभिमत्या च मार्जनं उ कुशोदकैः । कुर्या-
द्विरप्यवणीभिर्यथाकारं तु मार्जनम् ॥’ सुरभिमती दधि-
क्रावणं इति ऋक् । अत्र पितामहोऽप्यह—‘सूर्यश्च
त्वरुवाकेन त्वपः पात्वा समाहितः । आत्मानं प्रोक्षयेत्-
आत्सपविकरो दिजः ॥ प्रोक्षेत्पुराममत्या च आपोहि-
ष्टादिभिरतथा । प्रदक्षिणं परिरिष्ट्य त्वारेच्छतिचोदितम् ॥’
इति । अपः पीत्वा द्विराचम्यात्मानं प्रोक्षयेत्पत्वर्थः । श्रति-
चोदितम् अर्धप्रदानार्थमत्यर्थः । अत्राचारानवनीतकर्त्तरपादी-
क्षितैः आत्मानं हृदयेदेशमिति व्याख्यातम् ।

सूर्यश्चत्याचारुवाकानां क्रष्णादिः । ‘सूर्यं उक्त्वाकस्या-
ग्रिष्ठिरुद्धन्दो गायत्रमंशुमान् । देवता विनियोगोऽपां प्राशने
समुपस्थृते ॥ ऋषिरप्रिश्च मेत्यस्य सूर्यो वा वामनोऽपि
वा । छन्दो गायत्रामस्तुकं देवतामिः समारितः ॥ आपः-
पुनर्नुमन्त्रस्य विशेषदेवतस्त्ववर्धयः । छन्दोऽनुष्टुप् देवतापो
ब्रह्मपतिरथापि वा ॥ आत्मानं प्रोक्षयेत्पश्चादधिकावण्ण
इत्यचा । आपोहिष्टादितिस्तुभिः कृपिमश्च सकृष्टेजलेः ॥
दधिकावण्ण इत्यस्य वामदेव क्रष्णिः स्मृतः । छन्दोऽनुष्टुप्
विशेषदेवा देवताः प्रोक्षणे स्मृताः ॥ व्याहृत्या तत आत्मानं
परिषेच्चत्प्रस्त्रया ॥’ इति । अन्यतोऽपम्—‘सूर्यश्चत्यु-

वाकस्य छन्दो गायत्रमुच्यते । सविता देवता त्वस्य कृषि-
रग्निरिते स्मृतः ॥’ इति । छन्दोगानां तु सूर्यश्चाप्निश्च-
त्युभयोः स्थाने, अहश्च मादित्यश्च पुनात्विति प्रातः, रात्रिश्च
मा वरुणश्च पुनात्विति सायमिति मन्त्रदृश्यं गौतमेनोक्तम्
अन्यतस्वं समानम् । स्वस्वशालोकर्त्तव्या सर्वेषां संध्यातु-
श्वानिमिति विवेकः ।

अत्र सूर्यश्चत्युक्त्वाकाशोऽभिर्धयते । सूर्यश्चत्य-
त्वाकस्य आपि क्रष्णिः गायत्रीच्छन्दः सूर्यो देवता
अपां प्राशने विनियोगः । सूर्यश्च मा मन्त्रयुश्च मन्त्रयुश्च
मन्त्रुक्तेऽप्यः, पापेऽप्यो रक्षन्ताम् । सुषु ईरचति प्रे-
रयतीति सूर्यः । आदित्यन्तर्वर्ती परमात्मा । ‘य आदित्ये
तिष्ठत्वादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शारीर-
य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इति
श्रेते, अन्तस्तद्वामोपदेशादित्यधिकाणन्यायाच । तत्प्रेरणे
सुषुप्तं नाम सर्वजगन्नियन्त्रत्वम् । ‘यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इति श्रेते । तत्तु सर्व-
नियन्त्रत्वमाधिकारिक्यपुरुषस्य देवतात्मनः सूर्यस्य न संभ-
वति, तस्यापि परक्रहान्तियस्यत्वात् । मन्त्रुः क्रोधः । मन्त्रु-
पतयो रागादयः । रागादेमन्त्रयुपतित्वं नाम मन्त्रयुपादकत्वम् ।
उत्पत्यते हीठवस्तुप्राप्तिकुण्ठने मन्त्रुः । एते सर्वे मा मा
मन्त्रुक्तेऽप्यः अत्रत्येन द्वितीयेन मन्त्रयुश्चेदन रागादयाऽपि

लङ्घयन्ते । तथाच मन्त्रुकुर्तेभ्यः रागादिकृतेभ्यश्च पापेभ्यो
रक्षन्तां रक्षन्तु । सर्वत्र चकारः समुच्चयार्थः । मन्त्रेः
रागादीनां च पापेभ्यो रक्षकत्वं नाम स्वस्वातुदेयेन पापा-
शब्दाभिहितस्य परस्य ब्रह्मणः कामकोषादिकृतपापेभ्यो रक्ष-
कत्वं नाम ‘यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यन्मनो न वेद
यस्य मनशशरीरं गो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यो-
न्यमृत’ इति बृहदारण्यकश्चत्या तस्य सर्वशाणिद्विशेरकत्वात्
पापजनककामकोषादिद्विश्चित्त्वयत्पादकत्वम् । तथा च पाप-
जनककामकोषादिद्विश्चित्त्वानिवार्ये स्वस्वरूपावस्थानलक्षण-
मोक्षे साक्षात्साधनभित्तौ भागवत्यागलक्षणालक्षिततत्त्वंपदा-
र्थविषयिणीमनाद्यविद्यानिवर्तनपटीयसां ब्रह्मविद्यामेधामस्व-
ण्डाकारधीवृत्तिं जनयत्वित्यर्थः । किंच यदात्रिया पापम-
कार्षं, मनसा वाचा हस्ताभ्यां पङ्क्षयामुदरेण शिश्रां,
रात्रिस्तदवलुभ्यतु । अत्र सप्तम्यर्थं तृतीया । रात्रा रात्रा
यत्पापमकार्षं कृतवान्तिस्मि । केवल साधेन पापातुष्ट्रृत्वमिति
चेदुच्यते—मनसा वाचा हस्ताभ्यां पङ्क्षयामुदरेण शिश्रेति ।
मनसा परहिमादिचिन्तनेन, वाचा अनुत्तमाषणादिना,
हस्ताभ्यामसत्प्रतिप्रहादिना, पङ्क्षयामताकामितव्यकालिङ्गे-
लादिदेशाचाक्रमणेन, उदरेणाभस्यमक्षणादिना, शिश्रा शिश्रेन
परदाराभिमर्शनादिना । अत्र मन्त्रोक्तानि मनआदीनि इन्द्रि-

यान्तराणामभ्युपलक्षणानि । एतेन त्रिविधकरणकुत्तान्यापि
पापान्युकानीति लेख्यम् । तानि च हारयेतेन विवरानि—
‘सर्वाभस्यमक्षणमपेयपानमयाऽयाजनमसल्पतिप्रहणं परदा-
रामिसर्वं परदृश्यमक्षणं प्राणिणिंसतं चेति शारीरणि ।
वाक्पाराध्यमनृतं विवादः श्रतिविक्यश्चेति वाचिकानि ।
परोपतापनं पराभिद्रोहः कोधो लोभो मोहः अहक्षारश्चेति
पञ्चकेत च यत्पापं कृतवानस्मि तरसर्वं रात्रिरबलुभ्यतु
विनाशयात्वित्यर्थः । या दाने त्रै रक्षण इत्याभ्यां व्युत्पन्नेत
रात्रिशब्देन चतुर्विधफलप्रदं सर्वजगदक्षकं परं ब्रह्मवाभि-
धीयते । तदेव ब्रह्म स्वभजनातुरुपं मनोवाक्यपापतनेदन-
कर्तुं समर्थं भवति । तस्य सर्वज्ञतात्सर्वशक्तियुक्तत्वाच्च ।
न तु केवलकालहपा रात्रिः तस्याः कार्यकवाचिकमानसि-
कसर्वपापानाशक्तवासंभवात् । यत्किंच दुरितं मायि । इद-
महं माममृतयोनो सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा । किंच-
नेकेव पूर्वजनमसु संचितं यातिकाच्छिद्विरितं पापं मायि वर्तेत
तदिदं सर्वमायवलुभ्यतु विनाशयत्विति पूर्वेणान्वयः । तथा
च पूर्वं मन्त्रुकुर्तेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तामिति क्लोधादित्यु-
द्धिद्वृतीतिवाच्च पापातुष्ट्रृत्वमुक्तम् । मध्ये यद्वाविद्या
पापमकार्षं, मनसा वाचा हस्ताभ्यां रात्रिस्तद-
वलुभ्यतिं प्रतिदिनं रात्रिकृतपापादिनाशकत्वं तस्योक्तम् ।

अन्ते याकिंच उरिते मर्याति पूर्वजन्मसञ्चितपापविना-
शकात्वं तस्योक्तमिति न पुणशारकः । तथा च ब्रह्मात्मेक-
कत्वविज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापामावान्तुद्वान्तःकरणोऽहमस्तु--
तयोर्नौ मोक्षकारणमूले सूर्ये सुषुप्ते इरयति प्रेरयतीति न्यु-
त्यन्या सर्वप्राणिणुद्विप्रेरके ज्योतिषि स्वप्रकाशचैतन्यवत्स्वरूपे
परस्मिन्ब्रह्मणि सञ्चिदानन्दघने कालतो देशतो वस्तुतश्चा-
परिच्छिन्ने निरस्तस्मरतभेदे तत्पदलक्ष्ये, शूलमूलकारणा-
ल्घशरीरत्रयात्पृथक्कृतं प्रत्यक्षैतन्यवत्स्वरूपं तंपदलक्ष्यं मां
ब्रुहोमि तदात्मैवावस्थितं करोमीत्याथः । न तु इयोत्तिश्चा-
न्दस्य सूर्योदैषी प्रसिद्धत्वान्तस्य कथं प्रत्यहपत्वमिति चेत
मैवम् । ‘यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोमिः’ परिवर्त्ते । तदेवा
ज्योतिषिं ज्योतिरायुहोपासतेऽमृतम् ॥ ‘हिरण्मये पेरे कोशे
विरजं ब्रह्म निकलम् । तच्छुच्चं ज्योतिस्तद्याद-
त्सविदो विदुः ॥’ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीर्घ्यति
एष संप्रसादोऽस्माच्छ्वरीरात्मसुल्त्याय परंजगोतिहपसंपद्य स्वेन
हेषणाभिनिष्पद्यते’ इत्यादिश्चातिषिः ज्योतिश्चरणाभिधानात
ज्योतिर्दीर्घनादिवाचाचिकरणाचायेन च ज्योतिरशब्दस्य ब्रह्म-
परत्वात् । किंच मामसुतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि त्रुहोमी-
त्यैक्यबोधकमन्त्रवलादप्यत्रयसूर्यशब्दः ज्योतिरशब्दश्च ब्रह्म-
पर एव न तु देवतात्मपरः तेन जीवस्यैक्यायोगादित्यलं
विस्तरेण । स्वाहेत्युक्त्वापः पिबेदित्यर्थः ॥

इदानीमापः पुनर्नित्यविद्यार्थोऽभिधीयते । आपः
पुनर्नित्यत्यनुवाकस्य विख्येदेवा क्रष्णः, अतुश्चप्
छन्दः, आपो देवता । अपां प्राशने विनियोगः ॥
आपः पुनर्न्तु पूर्णश्चिम् । मन्त्रपूता आपः पूर्णिर्वा-
पुनर्न्तु शुद्धां कुर्वन्तु । अत्रयपूर्णिवीशब्देन शूलशरीर-
मुच्यते, अस्य पाच्चभौतिकत्वेऽपि पूर्णिवीभागस्याधिकत्वात् ।
पूर्णिर्वा पूता शूलशरीरं पूर्तं सत् पुनातु मां लिङ्गशरीरोपा-
ंधकं मां तदत्तरागद्वेषमोहुर्वासनादिमलिनिराखेन शुद्धं करोतु ।
पुनर्न्तु ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पातिः स्वामी ।
यद्वा ब्रह्म प्रणवः वेदो वा तस्य पातिः परमात्मा तस्य प्राधा-
न्येन प्रतिपाद्यमातत्वात् । मां पुनर्न्तु । पुनातिविति वक्तव्ये
पुनर्नित्यति बहुवचनं छान्दसम् । अविद्यामलिनिरासेन पर-
मात्मा मां शुद्धं करोतिविति प्रार्थना । ब्रह्मपूता पुनातु
माम् । ब्रह्मणा पूर्वोक्तपरमात्मारूपेन पूता आपः मां पुनर्न्तु ।
अत्र पुनर्नित्यति वक्तव्ये पुनातिवित्येकवचनं छान्दसम् । तत्र
ब्रह्मपूता आपः पापानिरप्तनेन मां पुनर्न्तु शुद्धं कुर्वत्विति
प्रार्थना । निरस्तनीयाति पापानि कथ्यन्ते । यदुच्छिष्ठमो-
ङ्यम् । यत्पुरुषान्तरस्योचिष्ठं मया भुक्तं यदभोज्यं पति-
ताचानं मया भुक्तम् । यदा उश्चरितं मम । यज्ञ उश्चरितं
परदारादिगमनं मया कुरु । सर्वं पुनर्न्तु मापापः ।
असतां च प्राप्तिग्रहम् । असज्जनेभ्यश्च दन्यप्राप्तिग्रहत्वित्य

यत्पापं कुर्तं तस्मै पापसहं ब्रह्मपूता आपः नाशायित्वा
मां पुणित्वत्यर्थः । स्वाहेष्युक्तव्यापः पिबेत् । तथा च
निरस्तसमस्तपापोऽहं शुद्धान्तःकरणः सन् श्रुत्यन्तश्रवणतदर्थ-
मनननिदित्यासनसाध्यं ब्रह्मात्मेकत्वसाक्षात्कारं लब्जा
सञ्चिदानन्दानन्तात्मकब्रह्मात्मनवस्थानलक्षणां जीवन्मुक्त्यव-
स्थामनुभवितुं योगयो भवानीति मन्त्रार्थः ॥

इदानीमपिदेवतुवाकार्थोऽभिधीयते । अग्निश्चेत्य-
तुवाकरस्य सूर्यं क्रषिः, गायत्री छन्दः, अग्निदेवता, अपां
प्रायाने विनियोगः । अग्निश्चयाद्वरयं मन्त्रः सूर्यश्चत्या-
दिपूर्वमन्त्रेण समानार्थकः । इयांस्तु विशेषः । अभितो
गतः अग्निरिति व्युत्पत्या अग्निशब्देन सर्वंगतं परं ब्रह्मा-
भिहितम् । अहेति सप्तम्यर्थं तृतीया । अहशशब्देनापि परं
ब्रह्माभिहितम्, केवलकालरूपस्याहस्त्रिविधकरणकुठतसर्वपा-
ताशक्त्वासंभवात् । सत्यशब्देनापि कालत्रयावाद्यं परं ब्रह्मा-
भिहितम्, सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रोतेः । अन्यतस्वं
समानप् ॥

संध्यात्रयेऽप्यपाशनानन्दतरमाचमनदद्यं कुर्यात् । तत-
स्त्वाद्विद्विराचमेद्वित्याचमनदद्वयविधानात् । अनन्तरं सुरभि-
मत्वा आपोहित्यादित्युभिश्च प्रोक्षणमवरद्यं कर्तव्यम् ।
तदर्थोऽत्राभिधीयते । दधिक्रावृण्ण इत्यस्य मन्त्रस्य
वामदेव क्रषिः, अनुष्टुप् छन्दः, विष्वदेवा देवता, प्रोक्षणं

विनियोगः । दधिक्रावृणो अकारिषम् । जगन्त्वा
दधत् क्रावयति व्याप्रोतीति दधिक्रावा परमात्मा । यस्मिन्
द्यौः पथिवी चान्तरिक्षमोत्तिमित्यादिश्रुत्या तस्य सर्वाचारत्वात्
‘एको देवसर्वभूतेषु गूढसर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’ इति
श्रुत्या सर्वव्यापित्वाच्च । दधिक्रावृण्ण इति षष्ठेयकवचनम् ।
अकारिषं तस्य स्वमाहस्यप्रतिपादकोपानवर्षः । स्तुति
कृतवानस्मि । कौटशरेयेति बैत्—जिष्णोरश्वस्य वा-
जिनः । जिष्णोजंयशालिस्य । ननुदासीनस्य परमात्मनः
कथं जयशीलत्वमिति चेत् मैवम् प्रह्लदमार्कदेशादिभक्तगणा-
नुप्रहार्थमिन्द्रादिदेवगणसंरक्षणार्थं स्वेच्छयैव हरिहरादिदिव्य-
मङ्गलविग्रहं स्वाकृत्वतः भुर्�विष्णुरादिमहापुरुषुद्वे जयशी-
लत्वसमरणात् । अश्रव्य सर्वलोकव्यापिनः । ‘अन्तर्बैहश्च
तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित’ इति श्रोतेः । वाजिनः वेग-
वतः । ‘अपाणिपादो जवनो प्रहीता’ इति श्रोतेः । सुराभि ना
मुखाकरत् । सः दधिक्रावा नः असमाकम् सुरं सुराभि
गन्धशुक्रं करत् करोतु । तत्वसमस्यादिमहावाप्येत्यात्मवि-
द्यया मां संतुष्टं करोत्वित्यर्थः । अन्तर्यमुखशब्देन वागिनिद्यं
लक्ष्यते । सुरभिशब्देन शुद्धिलक्ष्यते । तथाचारसमाकं वाचे
विशुद्धां करोत्वित्यर्थः । किञ्च मनोऽपि शुखशब्देन लक्ष्यते ।
विशुद्धवाचो विशुद्धमनसश्च स्तुतिकरणयोर्यता भवति ।
प्रण आप्युषि तारिषत् । नः अस्माकमायुषि प्रतारिषत्.

प्रकृश्चानि निरुपदवाणि कुर्यात् । आयुषेऽमावे व्याध्यादि-
नोपदवसङ्गावे च स्तोत्रमशक्यतास्तोत्रोपयुक्तायुःप्राथेनेऽ-
पि न मुमुक्षुत्वहानिः । आपेहिष्ठादिमन्त्रय पूर्वमुक्तार्थत्वा-
दत्र लार्थवण्टं कृतमिति द्रष्टव्यम् । दधिकावृण्ण इति
मन्त्रेण हृदयदेशो माजंनमित्याचारनवनीतकरैरुक्तम् ।
तत्र प्रमाणं सूर्यम् ॥

प्रोक्षणानन्तरं प्रणवसहिताभिन्योहितिभासानं परि-
विच्य ‘ऋतं च सत्यं चाभिर्द्वात्’ इत्यादिना ‘अन्तरिक्षमधो
सुचुः’ इत्यन्तेन मन्त्रेण हस्तेऽप्यमित्रितं जलमात्राय तज्जलं
क्षितौ क्षिपेत् । तदुक्तं प्रजापतिना —‘जलपूर्णं तथा हरतं
नामिकान्ने समर्पयेत् । ऋतं चेति पठित्वा तु तज्जलं तु क्षितौ
क्षिपेत् ॥’ इति । अत्रात्मातलविमुखंनार्थप्रदानयोमेष्टये
आचारनवनीतकरैराचमनमुक्तम् । तत्रापि प्रमाणं सूर्यम् ॥
ततः सूर्योऽयाद्यं निवेदयेत् । तदाह व्यासः—
‘करायां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । आदित्या-
भिमुखस्तिष्ठन् त्रिलोक्यमधोऽक्षिपेत् ॥’ इति । शौनकोड-
व्याह—‘व्याहस्ता सह गायत्र्या संध्यां प्रत्यञ्जालि क्षिपेत्’
इति । अत्र हरीतोऽपि विशेषमाह—‘सावित्र्याभिमन्त्रित-
तमुदकं पुष्पमित्रितमञ्जलिना क्षिपेत्’ इति । अत्र
शङ्खोऽप्याह—‘सूर्योर्येव तु गायत्र्या त्रिसंध्यं स्वाञ्जलि
क्षिपेत् । प्रातमेष्टयाहयोस्तिष्ठन् सायमासीन एव वा ॥

मन्देहानां वधार्थाय प्रक्षिपेतुदकाञ्जलिम् । प्रायश्चित्तार्थ-
माचर्य्य मुच्यते देवाहत्या ॥ प्रणवद्याहतीभित्र कृत्वाचमानं
प्रदाक्षिणम् । आचम्येव ततस्तिष्ठन् ध्यायेत्संध्यां समाहितः ॥’
इति । पारिजाते त्वभिहितम्—‘ईषत्तमः प्रभाते उ-
मध्याहे तु कृत्जुस्तथा । गायत्र्या प्रक्षिपेदव्यं सायं
तृपविशन्मुवि ॥ गोश्वङ्गमात्रमुदृत्य एवं दृष्टा जलाञ्जलिम् ।
द्वौ पादौ तु समौ कृत्वा पाण्डा उद्भूत्य प्रक्षिपेत् ॥’ इति ।
संग्रहे त्वभिहितम्—‘द्वौ हस्तौ गुरुमतः कृत्वा पूर्वोदु-
दकाञ्जलिम् । गोश्वङ्गमात्रमुदृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ जले-
व्यव्यं प्रदातन्यं जलाभावे शुचिस्थलम् । संप्रोक्षय वारिणा
समयकरोऽप्यणि प्रदापयेत् ॥ मुकुहस्तेन दातन्यं मुदां
तत्र न कारयेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठसंस्योगो राक्षसी मुर्दिका सृता ॥
राक्षसीमुर्दिकादत्तं ततोऽवधिरं भवेत् ॥’ इति । अत्र जला-
भाव इति वचनं गृहादिसंध्यावन्दनविषये वेदितव्यम् । अलवाह
भरदाजः—‘ततः प्रदीक्षिणीकृत्य त्वद्विः संप्रोक्षिते शुचौ ।
देशे च दर्भसंकृते वायतः प्राक्षुद्धः स्थितः ॥ दर्भान्यवर्य-
माणससन्नात्मनो ध्यानमाचरेत् । उपविश्य द्विराचम्य ग्रहदीर्घ-
स्तर्पयेत्ततः ॥’ इति । कर्गवेदिनां विशेष उक्तः—‘प्रातम-
ध्याहयोरप्यु सायंकाले मुवि क्षिपेत् । तिष्ठत्वस्त्रयं दद्यात्
विषु कालेषु बहवः ॥’ इति । नन्वेतावता प्रन्थन
प्रातमेष्टयाहयोस्तिष्ठन् जलं एवार्यप्रदानं सूर्याव-

कुर्यात् । सायं लासीन एव श्वल एवार्थप्रदानं
कुर्यादियथमर्थं उको भवति । अस्मिन्नर्थे विलङ्घानि
स्मातिवचनानि दृश्यन्ते । तथाहि मुक्ताफलकारैः;
हवचनमुदाहतम्—‘उभायां तोयमादय हस्तायां मुस-
माहितः । गायत्र्या मन्त्रिता आपः ब्रह्माण्यहतिपूर्वा ॥
रवेरामिमुखस्तिष्ठन् ऊर्ध्वे निरसंध्योरित्यः । स्मृतिसारसमु-
ख्यकारस्तु भारद्वाजवचनेन सायमासानिनार्थप्रक्षेपणं मुन्य-
र्थप्रक्षेपणं च निषेधति—‘सायं प्रत्यमुखासीना अर्च-
प्रक्षेपणं मुवि । इति केचित्प्रकृतिन न कुर्यादिजस्तरमा: ॥’
इति । सायं भूमावर्थप्रक्षेपणे कृतेऽत्यन्तं चापकमाह इषः—
‘मुवि कुर्यात् यो मोहादर्थप्रक्षेपणं द्विजः । सायंकाले स-
पापात्मा संयाति नरकायुतम् ॥ विलङ्घं संध्ययोः कुर्याद-
र्थप्रक्षेपणं जले । अन्यथा कुरुते यस्तु ब्रह्महत्यां स-
विन्दति ॥’ इति । तथा च स्मृतिवचनानां पररपरविरुद्ध-
त्वात् कथमनुष्टुनपकार इति चेदुर्ध्यते । सायमासानेन
सूर्यार्थदाने च ‘न कुर्यादिजस्तरमा’ इति
निषेधात् ‘स पापात्मा संयाति नरकायुतम् इति ‘ब्रह्महत्यां
स विन्दति’ इति चायन्तवाधकस्मरणाच सायंकालेऽपि तिष-
ज्ञेव जल एव सूर्यार्थप्रक्षेपणं कुर्यादिति प्रतिभाति । नतु
सायंकाले भूमावर्थप्रक्षेपणविधायकस्मृतिवचनानां का गति-

रिति चेत् उच्यते, तेषां वाजसनेयिपरत्वेन गत्युपपत्तेः ।
तदुक्तं देवतेन—‘सायंकाले प्रकृत्यन्ति हार्यप्रक्षेपणं द्विजः ।’
जलमध्ये त्व ज्ञालिना विना वाजसनेयिनः ॥’ इति । तथा च
वाजसनेयित्यातिरिकाविष्वपि कालेषु तिष्वेत्रव जल एव
सूर्यार्थदानं कुर्युः । बहुचानां तु आचारनवनीते विशेष-
षोऽग्निहितः—‘प्रातर्मध्याहयोरप्यु सायंकाले मुवि शिपेत् ।
तिष्वर्धवृत्यं दशान् निषु कालेषु बहृच्चः ॥’ इति ।
तस्मात्सूर्यायार्थदाने द्विजानां शाखाभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्ये-
त्यालं विस्तरेण । जलाभावे कर्तव्यमाह विष्णुः—‘जलाभावे महामार्गे वन्धने त्वशुचावपि । उमयोः संध्ययोः काले
रजसा वार्ध्यमुत्तिष्ठेत् ॥ तदभानेऽपि सूर्यस्य ध्यानमेव
समाचरेत् ।’ इति । काले मुख्यकाल इतर्थः । अर्धदाने
मन्त्वान्तरं युक्तं विष्णुना—‘कराम्यामङ्गाले कुर्त्वा
जलपूर्णं समाहितः । उडुत्यमिति मन्त्रेण ततोऽपि च
स्त्रिपुरुषिं ॥’ इति तद्वहस्तुतिविरोधाच्छ्रुतिविरोधाचाराभा-
वाभ नादतन्त्रम् । अब संध्याविषये शातातप आह—‘र्द्दं-
हीना तु या संध्या यज्ञ दानं विनोदकम् । असंख्यातं
तु यज्ञसं तत्सर्वं स्थानिरर्थकम् ॥’ संध्यातिकमणे यस्य
सप्तरात् गमिष्यति । उन्मतदोषयुक्तोऽपि पुनः संस्कार-
मर्हति ॥’ इति । एतत्सर्वात्मना संध्यातुष्टानाकरणवि-
षयम् । यथाकथाङ्गद्वैष्णवालेषु संध्याकूर्मभावनाशामध्यकृततया

पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तमिति लेयम् । नवमहादिर्पणनन्तरमा-
चम्य वन्दनं कृत्वा जपेदेशं गत्वा जपं कुर्यात् ॥
अत्रां संध्यातुष्टानकमः ॥ शुचिरपवीती बद्धोशेखः
प्रक्षालितपणिपादः द्विरात्रम्य दर्शयाणिः ॥ शुक्रामवरधर-
मिति विज्ञेशं ध्यात्वा प्राणायामपेक्षं कृत्वा मपोपात-
समस्तद्वितक्षयद्वारा परमेश्वरपीत्यर्थं प्रातसंध्यामुपा-
सिष्य इति प्रातः संकल्प्य, मध्याह्ने माट्याहिकसंध्या-
मुपासिष्य इति संकल्प्य, सायं सायसंध्यामुपासिष्य
इति संकल्प्य, तीरे चेदासीनः, जाळे चेजातुदनजले
स्थित्वा, वारिणा पुण्ड्रं धूत्वा वामपाणिना जलं स्पृशन्
आपोहिष्टादिमन्त्रस्य सिंधुदीपं कृषिः ॥ गायत्री छन्दः ॥
आपो देवता, ग्रोथणं विनियोगः इति शिरआदिषु ऋत्या-
दीनिवन्यस्य आपोहिष्टेयादिभिः सप्तमिः पादैः सप्तणैः
सद्भेण देवतीर्थनापः स्पृश्या सप्त विष्पुषः शिरस्युत्क्षयाष्टमे-
तैकां विष्प्रं पादयोनिनिषिष्य नवमेतैकां शिरस्युत्क्षयं सप्र-
णवन्यहृत्यात्मातं परिष्वेत् । ततः प्रातःकाले सूर्यश्च-
त्यउत्तराकस्य अग्नि कृषिः, गायत्री छन्दः, सूर्यो देवता,
अपां माशने विनियोगः इति शिरआदिषु कृत्यादी-
निवन्यस्य मन्त्रांस्तरणपूर्वकममित्तमित्ता अपः पिवेत् ।
मध्याह्ने आपः पुनर्निवल्यतुवाकस्य विश्वेदेवा कृषप्यः,
अनुष्टुप्छन्दः, आपे देवता, अपां माशने विनियोगः

इति शिरआदिष्ट्यादीनिवन्यस्य मन्त्रांस्तरणपूर्वकममित्ता
नित्ता अपः पिवेत् । सायम् अशिष्टेत्यतुवाकस्य सूर्य-
कृषिः, गायत्री छन्दः, अग्निदेवता, अपां माशने
विनियोगः इति शिरआदिष्ट्यादीनिवन्यस्य मन्त्रार्थ-
स्तरणपूर्वकममित्तमित्ता अपः पिवेत् । अनन्तरं त्रिष्वेषि-
संघिष्वप्याशनानन्तरं द्विरात्रम्य अनन्तरं दधिक्रावण-
इति सुराभिमत्या कृचः वामदेव ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः,
विश्वेदेवा देवता:, ग्रोथणे विनियोग इति शिरआदि-
ष्ट्यादीनिवन्यस्य मन्त्रार्थस्तरणपूर्वकं सुरभिमत्या कृचा
आपोहिष्टादिभिः तिस्तुभिः क्रग्निः पूर्ववत्परिषिष्य ततः परम्
वित्वात्मातं सप्रणवन्याहृत्वा पूर्ववत्परिषिष्य ततः परम्
अध्येपदानं करिष्य इति संकल्प्य सूर्याय दद्यात् ।
केचिच्चु ऋतं च सत्यं चाभीद्वादियादिना ‘अन्तरिक्षमध्ये
सुवः’ इत्यन्तेन मन्त्रेण हस्तेऽभिमन्त्रितं जलमाश्रय जले
स्त्रियौ वोत्सृज्य ततः प्रसरमध्यप्रदानं कुर्वन्ति । कुर्वन्तु
ताम तत्रापि प्रमाणसङ्घावात् । अध्येपदानं करिष्य इति
सङ्कल्प्यान्तरम् अध्येपदानमन्त्रस्य विश्वामित्रो भग-
वात्मीषः, गायत्री छन्दः, सर्वता परमात्मा देवता,
तत्सावित्तवरेण्यमिति वाजम्, भग्ने देवस्य श्रीमहीर्वि-
श्वाकिः, धियो यो नः प्रचोदयादिति कीलकम्, मम

³

द्वाभ्यां नपः वरेण्यं तर्जनीश्यां स्वाहा, भगो देवस्य
मध्यमाभ्यां वषट् धीपहनामिकाभ्यां द्वृप्, धियो
यो नः कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्, प्रचोदयात् करतलकर-
पृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादित्यासः । भूर्भुवरो-
मिति दिग्बन्धः । ध्यानम्—वेदसारं परं ज्योति-
मूलभूतं प्रातपरम् । हृदिस्थं सर्वभूतानां मण्डलान्तर्व्य-
वास्थितम् ॥ वज्रायुथसहस्रस्य सङ्कुसंधानकारणम् ।
चिन्तयन्परमात्मानमप ऊर्ध्वं विनिष्पेत् ॥’ एवमा-
दित्यमण्डलान्तर्वचित्परमात्मध्यानपुरस्तरमादित्याभिमुखो
ध्यात्वा अर्थप्रदानं कुर्यात् । तत्र प्रातस्तिष्ठन् द्वौ पादौ
समो कृत्वा कराभ्यां तोयमादयाङ्गुष्ठौ मुक्त्वा प्रणवव्याह-
तिसहितया । गायत्र्याभिमन्त्रितं जलाजालिं सूर्योदया-
स्तमययेर्द्यमानानां मन्देहाभिधानां रक्षसां निरासाय
ईषत्प्रमः उद्घृतपाठिः । गोश्क्रमात्रमूर्खमध्यमुद्धृत्य विवारं
जलमध्ये प्रक्षिपेत् । जलामावे शुद्धप्रदेशे प्रक्षिपेत् । ततो
हैत्यहृत्याभिमोचनार्थम् आचम्य प्राणायामपेक्षं कृत्वा
अनन्तरं मुख्यकालातिक्रमप्राचीत्वार्थमध्यप्रदानं करि-
त्य इति संकल्प्य व्याहृतिसंपूर्वितया गायत्र्या चतुर्थमर्च्य
द्वत्वा ततः सजलेन पाणिना सप्रणवव्याहृतिभिरात्मानं परि-
विच्छन् सङ्कुस्त्रदीक्षिणं कृत्वा प्राणायाममेकं कृत्वा संध्योपासनं
कृयन्ते । तत्र प्राप्तःकाले गायत्रीनामरक्तवर्णब्रह्मरूपेषत्-

संध्यारूप आदित्य इति चिन्तनं कृत्वा, मध्याहे साविर्वा-
नामशुक्लवर्णरुद्रूपेषत्संध्यारूप आदित्य इति चिन्तनं
कृत्वा, सायंकाले सरस्वतीनामशुक्लवर्णविशुद्धरूपेषत्संध्या-
रूप आदित्य इति चिन्तनं कृत्वा, अनन्तरं विष्विपि
कालेषु ‘स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः’ इति
अत्य तमादित्यं प्रत्रवह्नित्वेन इत्वा तदेव सत्यज्ञानानन्द-
नन्तलक्षणं सर्वप्राणायात्मभूते परं ब्रह्माहमस्मीति प्रत्यज्ञस्त-
णोस्तत्त्वंपदलक्षयोः ऐक्यातुसंधानरूपं संध्योपासनं कर्तव्यं
विवेकाभिः । इदमेव मुख्यमुपासनम् । एताहशतुसंधानाश-
कौ सत्यां पूर्वोक्तरीत्या प्रातःकालादिभेदेन गायत्र्यादिनाम-
रकादिवर्णब्रह्मादिरूपेषत्संध्यारूपत्वेनादित्यं विचिन्त्य तमा-
न्त्यं ‘असावादित्यो ब्रह्म’ इति श्रुतिवाक्यात्प्रब्रह्मत्वेन विचि-
न्त्य तद्वद्वैवाहमस्मीति चिन्तनरूपमहंप्रहोपासनं कुर्यात् ।
एवं वा । गायत्रीनामकसंध्यां प्रकृत्य साहमस्मीत्युपासनेति
गायत्रेवस्त्रमणां शूर्वोक्तरीत्या असावादिभेदेन गाय-
त्र्यादिनामरकादिवर्णब्रह्मादिरूपेषत् संध्यामादित्यत्वेन वि-
चिन्त्यानन्तरमादित्यत्वेन विनितां तां प्रत्रवह्नत्वेन विचिन्त्य
ततः परं या प्रत्रज्ञातिमिका संध्या साहमस्मीति चिन्तन-
रूपमहंप्रहोपासनं कुर्यात् । उपासनं तु ‘उद्यन्तमस्तं यन्तमा-
र्चित्यमभिध्यायन्’ इत्यारम् य एवं वेदेत्यन्तं मन्त्रमुखार्च-
भित्यमादित्यो ब्रह्मेवाहमस्मीति चोक्तार्चे तददर्थमरणपूर्वकं

कर्तव्यम् । एवमुपासनं कृत्वा हस्ताभ्यां हृदयमभिमुख्य द्विरचन्नम् नवमहतपूर्णं केशवादितपूर्णं यमतपूर्णं च कृत्वा-
चन्नम् वन्दनं कृत्वाचन्नम् जपं कर्तुं योग्यदेशं गच्छेदिति ॥
मध्ये मध्याह्नसायकालयोरध्यदैतनं विशेषोऽरितिः । मध्याह्ने-
तिष्ठन् क्षुडुकायस्तन्नद्यं जलं एव प्रक्षिपेत् । तत्रापि ‘एकमध्यं
मध्यं प्रायश्चित्तार्थमकमध्यमाहत्याद्यद्यमेव जले प्रक्षिपेत् ।
सायं पञ्चमाभिमुखास्तिष्ठन् प्रायश्चित्ताद्येण साकमध्यंचतु-
ष्टयं जले प्रक्षिपेत् । अत्र कोच्चिद्दहुः—लायमासीनः जलेऽ-
ह्यं प्रक्षिपेदिति । तत्र बाधकस्मरणात्तदनादर्तन्नम् । केचित्
मध्याह्ने पूर्वमध्यदृशं कुर्वति तथं मूलं सूर्यम् । प्रातः काले
सायंकाले चार्यत्रयप्रदानस्य प्रयोजनमुक्तमन्यत्र—एकं
बाहननाशाय द्वितीयं शस्त्रनाशकम् । अमुराणां वधायैकं
तस्माद्यत्रयं ल्यजेत् ॥’ इति ।

किंच वसिष्ठविश्वामिक्रतप्यादावहृष्यप्रदानमारम्भाचि-
कानि कान्ताचित् ब्रह्माभ्यप्रयोगतपस्त्रहारादीनि कर्तव्यवे-
त्तमिहितानि । तदेकदेशान् विष्णुजनानामनुष्टानार्थमत्र पूर्वो-
क्षप्रयोगकमे मध्ये मध्ये प्रथितान् कृत्वा प्रदर्शयामः ॥
तथाहि अर्द्धप्रदानार्थं कराभ्यां जलमादाय प्रणवव्याह-
तिसहितगायन्त्रुचारणपूर्वकं ‘वृणिसमूर्यं आदित्योम्’
इत्युक्त्वा प्रथमाह्यं दत्त्वानन्तरं पूर्वेवत् गायन्त्रुचार-

णपूर्वकं परो रजसे सावदोमित्युक्त्वा द्वितीयमध्यं दत्त्वा-
तः पं प्रणवव्याहृतिसहितगायन्त्रुचारणपूर्वकं ‘ब्रह्मा-
त्मकाय विवाहे हिरण्यगर्भाय धीमाह तत्त्वे ब्रह्म प्रचो-
दयात् एं सूर्यो नमः’ इत्युक्त्वा ब्रह्मात्मरूपं दृतीय-
मध्यं दत्त्वानन्तरं ‘दत्यहत्यामार्घ्यत्वार्थमाचमयं प्राणा-
नायम्य ‘कालातिक्रमणप्रायश्चित्ताद्यं करिष्ये’ इति
संकलत्य यदद्य कवचं द्वन्द्वदग्ना आभि सूर्यं सर्वं तदि-
न्द्र ते वर्षे’ इत्युक्त्वा व्याहृतिसंपुटितगायन्त्र्याद्यमेकं
दत्त्वानन्तरमत्योपसंहारमन्त्रस्य सवित्तभगवानारायण
ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, श्रीस्मृत्यनरायणो देवता,
अस्मोपासंहारे विनियोगः, अयोराक्षाय अङ्गुष्ठाय
नमः, शाङ्काय तर्जनीभ्यां स्वाहा, चक्राय मध्यमार्घ्यं
वषट्, अयोराक्षाय अनामिकाभ्यां हुम्, शाङ्काय
कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्, चक्राय करत्तकरपृथुरायां फट्,
एवं हृदयादिन्यासः, भूषुवस्तुवरोमिति दिग्बन्धः, ध्या-
नं—सोऽहमर्कः परं उयोतिरक्तज्योतिरहं शिवः । आत्म-
उयोतिरहं सूर्यः सर्वलोतिरसाचहोम् ॥ आवायव्य-
याचायव्याया व्यायवाआ । औचायव्यया
वायव्यया व्यायवायाभ्यां ॥ हरोऽसि पाप्मानं मे
विद्दि । संचारोऽसि पाप्मानं मे विद्दि । उद्गोरीऽसि पाप्मानं
मे विद्दि । यादचोपणयोचोधि हिमधीरस्यवेदगोम यंगिरे-

बहुविसतव वसुवश्च ओम् । आगच्छ वरदे देवि
गायत्रि ब्रह्मलपिणि । जपातुषानसिद्धयर्थं रमस्व हृदये
मम ॥ एवमसोपसहारं कृत्वा सजलेन पाणिना
पणवस्पसहितव्याहृतिभिरात्मानं परिषिञ्चन् सकृतप्रद-
शिणं कृत्वा प्राणायामेऽकं कृत्वा पूर्वोक्तरीत्या संत्यो-
पास्ति कृत्वा हस्ताख्यां हस्यमाभिमुख्य द्विराचम्य
ग्रहादितपूर्णं कृत्वाचम्य वन्दनं कर्तव्यम् । अस्य
श्रीवन्दनमहामन्त्रस्य सान्दीपिणिः भगवान्विषः, अतु-
ष्टुप् छन्दः, संध्यादेवी देवता, वन्दने विनियोगः ।
अं ऐं वीजम्, उं क्लीं शक्तिः, मं सौः कीलकम्, मम संध्या-
देवीप्रसादसिद्धयर्थे जपे विनियोगः । अं एं अकृष्ण-
म्यां नमः । उं क्लीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । मं सौः मध्य-
माख्यां वषट् । अं ऐपनामिकाख्यां हुम् । उं क्लीं कनिष्ठ-
काख्यां वौषट् । मं सौः करतलकरपृष्ठाख्यां फट् । एवं
हस्यादिनयासः । शूर्षुवसुवरोमिति दिग्बन्धः । ध्या-
नम् — कृत्वा संध्यामाभिध्यायनीलग्रीवां सुशोभनाम् ।
वरदाभयहस्तां तां त्रिणेत्रां चन्द्रेवराम् ॥ एवं
ध्यात्वा पञ्चपूजां कृत्वा मूलमन्त्रं जपेत् । अं ऐं उं क्लीं
मं सौः एवं शोडशवारं जपित्वा द्वात्रिंशद्वारं शोडशवारं
वा प्रणवं जपित्वा, ‘प्रणवं परमात्मानं जप्त्वा भक्तिसम-
निवतः । स्वात्मानं त्वामाभिध्यायन्प्रकुर्याद्वन्दनं ब्रुवः ॥

संध्ये देवि महाभागे सर्वेदेवनमस्कृते । त्वदुपासनमन्त्रेण
सर्वपापे: प्रमुच्यते ॥ या संध्या सा जगद्वा प्रायातीता
विनिश्चला । ईश्वरी केवला शक्तिसूर्तिर्यसमुद्दवा ॥
अहो महाब्रह्मरूपे दिव्ये संध्ये सरस्वति । अजरे अमेर-
देवि ब्रह्मयोनि नमोऽस्तु ते ॥’ एवं वन्दनं कृत्वा, ‘इयो-
तिष्ठुलठनाराचं लिङ्गं पञ्चं तथैव च । सुरां योनि-
मुदां च संध्यायां दशोपेत्पुषः ॥’ इति मुदां दशोयत्वा-
चम्य जपं कर्तुं योग्यदेवं गच्छेत् ॥
इति श्रीमप्तसज्जनवृद्धचरणाराविन्दनेष्विवेदा-
नित्सांतारामशाळिविरचितायामत्तुष्टान-
प्रकारिशिकायां चतुर्थाऽऽशः समाप्तः ॥
ओं पूर्वं प्रथमांशे ज्ञाहासुहृत्मारम् य दन्तधावनपर्यं-
न्तमत्तुष्टानप्रकार उक्तः । द्वितीयांशे नित्येनमितिकरतानात्तुष्टा-
नप्रकार उक्तः । द्वितीयांशे काम्यस्तानमारम् य पुण्डध्यारणपर्यं-
न्तमत्तुष्टानप्रकार उक्तः । चतुर्थाशे संध्यावन्दनात्तुष्टानप्रकार
आपोहिष्टादिमन्त्राद्यर्थवर्णनपूर्वकं सम्यग्युक्तः । इदानीं पञ्च-
मांशे जपात्तुष्टानप्रकारः गायत्र्याद्यर्थवर्णनं सम्यग्युक्ते ।
पूर्वेत्रं जपं कर्तुं योग्यदेवं गच्छेदिति चतुर्थाशावसानेत्-
मिहितम् । स च योग्यदेशः कुत्र वर्तत इत्याकाङ्क्षायां योग्यं
जपेदशमाह योग्याक्षवल्क्ष्यः—‘अत्यन्यारे जलान्ते वा
जपेदेवाल्येऽपि वा । पुण्यतिथं गवां गोष्ठे सिद्धेष्वत्रेऽप्यवा

गृह ॥' इति । अनन्त्यगार इत्याहितामितिविषयम् । जलानन्तं स एव—‘तलेन वासपादस्य भूमौ खातत्रयं चेरत’ इति ।
जलतीरम् । पुण्यः पुरुषैः सोर्वितं पुण्यतीर्थम् । सिद्धक्षेत्रं वायकभूतानामेवोचाटं नतु भूमिधाकाणामित्याह स
गायत्रीशिलादि । गृह इत्यातुरविषयम् । स्मृतिरब्लेडमि-
हितं—‘सूर्योभरुददेवानां गुरुणामपि संनिधौ । अन्येषां षामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारम्भे ॥ संकरत्यैवं जपेतस्यक्
च प्रसिद्धानां मन्त्रानामित्युक्ते जपेत् ॥ अथर्वाबिलक्षुतुलसी-
वनपुष्टान्तराहुतः ॥’ इति । स्मृतिसारं त्वाभिहितम्—‘सूर्य-
स्यामिर्गुरुरेतिदेहीपस्य च जलस्य च । विश्राणं च गर्वा-
कैव संनिधौ शस्यते जपः ॥’ इति । देशतारतम्येन
फलमाह शङ्खः—‘गृहे त्वेकपुणं प्रोक्तं नद्यादौ द्विगुणं
सूतम् । गर्वा गोष्ठे दशगुणमग्न्यगारे शताधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रेषु तर्णेषु देवतायाश्च संनिधौ । सहस्रं शतकोटीना-
मनन्तं विष्णुसंनिधौ ॥’ इति । अत्राङ्गिरा आह—‘प्रच्छु-
नानि च दानानि इति च निरहंकृतम् । जप्यानि च
सुगुणानि तेषां कलमनन्तकम् ॥’ इति । जपारम्भे कर्त-
वयमाह शैतकः—‘आत्रबहुलेकादशोषादालोकालोकपर्वतात् ।
ये वसन्ति द्विजा देवास्तेष्यो नित्यं तमो नमः ॥ इति
मन्त्रं समुच्चार्यं नमस्कुर्यात्सुरांद्विजात् । इति । नमस्का-
रानन्तरं कर्तव्यमाह स एव—‘अपेसपत्तु ते भूता ये
भूता भुवि संस्थिताः । ये भूता विनकर्त्तरस्ते गच्छन्तु
शिवाङ्गाया ।’ इति । अनेत मन्त्रेण जपश्चल आसीनः
शिवं ध्यायन् भूतोचाटानार्थं भूमौ खातत्रयं कार्यमित्याह

एव—‘तलेन वासपादस्य भूमौ खातत्रयं चेरत’ इति ।
स्मृतिरब्लेडमि-
एव—‘उपभूतपिशाचाद्या ये च वै भूमिधारकाः । एते-
संकरत्यैवं जपेतस्यक्
कृशाजिताम्बरेणाहृत्यं कर्तव्येदासनं
मन्त्रार्थगतमानसः: । कुशाजिताम्बरेणाहृत्यं
वर्जयेदासनं
तुयः ॥ वंशेष्टकामुद्गरणात्प्रवत्तिर्मितम् । वर्जयेदासनं
धीरामान्दारिद्रचन्याधिदुःखदम् ॥ सर्वसिद्धैवै व्याप्रचर्म
ज्ञानसिद्धैवै तादीक्षितस्य गृहिणः कृष्णसा-
मुग्नाजितम् । राजिनं स्मृतम् ॥ विशेष्यतिवेनस्थश्च ब्रह्मचारी मग्नालिते ।
राजिनं स्मृतम् ॥ विशेष्यतिवेनस्थश्च ब्रह्मचारी मग्नालिते ।
वस्त्रासनं रोगहरं कष्ट्वालं दुःखमोचनम् ॥’ इति ।
कृशाजिताम्बरेणाहृत्यं स्थातन्यमित्याह स एव—
‘स्वास्तिकाद्यासनेषु स्वास्तिकाद्यासनेतन् विशेष्टत्र निराकुलः । वीरासनं
स्वास्तिकाद्यासनेतनाथ वाढुन्यतरदासनम् ॥ पद्मं मुक्तासनं वापि
कृश्चाजपमथाचरत् ।’ इति । आस्तनल्लक्षणमाह स
स्वास्तिकं वा वाढु जपमथाचरत् ।
एव—‘एकं पादमैकरिमान्त्यस्योरुणि संस्थितः ।
पादेऽन्यस्मिस्तथा चोरुं विरासनपुदाहारतम् ॥ जानुबौ-
दन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे । ऋजुकायः समासीनः
स्वास्तिकं तत्प्रवक्षते ॥ ऊर्वोरुपरि विप्रन्दः कृत्वा पाद-
तले उभे । पद्मासनं वदेतस्त्वेषामपि पूजितम् ॥
संपीड्य स्फीर्वा सूक्ष्मां गुल्मेत्तेव तु संयुतः । सर्वं दक्षि-
षुकासनमुद्दीरितम् ॥ एवमासनयुक्तः सन् भूत-

शुद्धे समाचरेत् ॥ इति । उक्तेवासनेषु स्वस्तिकासनमेव
शिष्टरङ्गीकृतम् । कुशाजिनाम्बरेणाह्वभियासनत्रयमुक्तम् ।
तत्राधर्त्ताकुशास्तदुपर्यजिनं तदुपरि चेलं च कृत्वा कुशा-
यासनमभिमन्त्रयेत् । तदुकं मन्त्रदेवताप्रकाशिकायां—
'पृथिव्या मेरुषु कृषिः', मुतलं छन्दः, कूर्मो देवता,
आसनं विनियोगः । पृथिव्य त्वया धूता लोका देव-
त्वं विष्णुना धूता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु-
चासनम् ॥ इति । एवमासनं परिकल्प्य विद्वेश्वरध्या-
नपुरस्त्रं प्राणायामं कृत्वा विद्वपि काळेषु तत्त्वसंध्या-
गायत्रीजपं करिष्य इति संकलयोतः परं प्राणायामेभिः
पूतो गायत्रीं तु जपेत इति संवर्तस्त्रणाद्यायात्रीजपाङ्ग-
भूतप्राणायामघटकीभूतप्रणवस्त्रं कृष्ट्यादिनसंन्यसेत् । कृष्ट्या-
दिकमाह भरद्वाजः—'प्रणवस्य ऋषिक्रिह्व परमात्मा च
देवता । छन्दस्तु देविगायत्री विनियोगः क्रियवशः ॥
इति । प्राणायामघटकीभूतव्याहृतीनाम्बृथादिकमाह पिता-
महः—'अतिर्थंगुश्च कुत्सश्च विसिष्टो गौतमस्तथा । कारय-
पश्चाह्वराश्चैव कृष्णः स्युर्यथाकमप्प ॥ गायत्र्याणिगतुषुप्
च बृहत्री पंक्तिरेव च । निष्ठुप् च जगती चैव छन्दांस्ये-
तानि सप्त वै ॥ अभिर्वायुस्तथाकृश्च वागीशो वरुणस्तथा ।
इन्द्रश्च विशेदेवाश्च देवतास्त्रमुदाहताः ॥ इति । तद्द-
कीभूतगायत्र्यास्त्रचित्तरसश्च कृथादिकमाह स एव—

'विश्वामित्रस्तु गायत्र्या कृष्टिरुद्दन्दस्त्रयं स्मृतम् । स्वविता
देवता चैव ब्रह्मा शिरकृष्णिः स्तवः ॥ अनुष्टुप्वेव छन्दः स्यात्प-
रमात्मा च देवता ॥' इति । प्राणायामलक्षणमाह स्मृतः—
'सहयोहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदा-
यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥' इति । अत्र पठने
मनस्कैव ननु वाचा । अत एवाह संबर्तः—'प्रणवेन तु
संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नियशः । गायत्रीं शिरसा सार्व-
मनसा त्रिः पठेद्विजः ॥' इति । याज्ञवल्योऽपि तत्त्वक्षण-
प्रणवसंयुक्तां विरयं प्राणसंयमः ॥' इति । अस्यार्थं इको
विज्ञानेष्वेण—'प्रतिल्याहतिपूर्वकम् ॥ प्रति-
माह—'गायत्रीं शिरसा सार्वं जपेद्व्याहतिपूर्वकम् ॥ प्रति-
प्रणवसंयुक्तां विरयं प्राणसंयमः ॥' इति । अस्यार्थं इको
विज्ञानेष्वेण—'प्रतिपेदिति अयं सर्वत्र
कामंचारिणं वायुं निरुच्यन्मनसा त्रिजपेदिति अयं सर्वत्र
प्राणायाम' इति । यमोऽपि तत्त्वक्षणमाह—'ओङ्कारपूर्वि-
कासप्त जपेत् व्याहृतीस्तथा । शिरसा सह गायत्रीं प्राणा-
यामः परं तपः ॥' इति । गायत्र्या आदावन्ते च प्राणा-
यामत्रयं कर्तव्यमिलयुक्तं कर्मप्रदीपे—'आदावन्ते च गाय-
त्र्याः प्राणायामवयं स्मृतम् । संध्याचामर्यवदाने च स्मृत
एकोऽस्तुसंयमः ॥' इति । प्राणायामप्रकार उक्तस्त्रैव—
'अङ्गस्त्रानामिकाश्चायां तु तथैव च कनिष्ठया । प्राणायामस्तु
कर्तव्यो मध्यमां तर्जनीं विना ॥ तर्जनीमध्ययोर्योगां प्राणा-
यामे तु वर्जयेत् । तर्जनीं मध्यमां स्मृष्टु कुर्वन्दृशसमो

भवेत् ॥’ इति । प्राणाचामणनं वामहस्तेन कार्यमित्युक्तं तदैव—‘वामहस्तेन गणयन् प्राणाचामं जपेद्विजः’ इति । प्राणाचामशब्दार्थमाह नारदः—‘प्राणो बायुशरीररथ आचामस्तस्य निपहः । प्राणाचामं इति प्रोक्तो द्विविधः प्रोच्यते हि सः ॥ अगमंश सागमंश द्वितीयस्तु तयोर्वरः । अपि धयानं विनाऽजामेस्सगमेस्तसमन्वितः ॥’ इति । अत्राह भरद्वाजः—‘समाहितमनाः प्राणातायम्बैव तदाकृतिम् । दशकृत्वो जपित्वैवं प्राणाचामां ततो जपेत् ॥ जपकमोऽयमेवं स्यात्सर्वप्रप्रणाशनः ।’ इति । तदाकृतिं कुम्भकरूपामित्यर्थः । तथाचायतप्राणसस्त्र मनसाक्षरात्पूर्वोऽस्मरन्वामहस्तेन गणयन् कुम्भकेनैव प्रथमे प्राणायामे त्रिः; द्वितीये चतुः; तृतीये त्रिरिति क्रमेण प्राणाचामन्त्रयेऽपि यथा दशकृत्वः स्यात् तथा गायत्र्याचान्तर्योर्विहितं प्राणसंयमं कुर्यादिति स्थितिः । कुम्भकप्राणाचामं कर्तुमशकृत्य जपमाह भारद्वाजः—‘अशक्यः स्याद्यदि प्रोक्तः प्राणाचामो द्विजन्मनः । बालरथ चत्रेषां च दशकृत्वो जपः ।’ इति । दशकृत्वं इति विधानान्मध्यमे प्राणायामे चतुर्ग्राहतिर्जपः । आद्यन्तयोक्तिरघुतिः । आहत्यदशकृत्वं इत्यर्थः । अतन्ताशकौ स एवाह—‘समैव व्याहरतिरेताः केवला वा जपेदिति ।’ यत्तु कैश्चिद्वचनैः रेचकपूरककुम्भकात्मकत्वेन प्राणाचामविधानं तद्योगनिष्ठिविषयम् ।

तदाहाविः—‘शनैर्नासापुटाद्वायुषुत्सज्जेत्र तु वेगतः । न कम्पयेन्त्वरीरं तु स योगीं परमो मतः ॥’ इति । तदाह न्यासोऽपि—‘नभिमध्ये स्थितं ध्यायेत्करं पूरकेण उ । निलोपत्पलामं हृतपदो कुम्भकेन जतादृतम् ॥ ललाटध्यं शिवं श्वेतं रेचकेनाभिचिन्तयेत् । शुद्धस्फटिकसङ्काशं निमंलं पापायुजं कुम्भके ब्रह्मणः पदम् । रेचकेन दृतीयेन प्राप्तु-यादैश्वरं पदम् ॥’ अत एव तत्र योगशाखानिष्ठिविषयत्व-मवसीयते । इत्यलं प्रसङ्गेन । इदानीं प्रकृतमनुसरामः । ‘बद्धुसनं नियम्यासून् स्मृत्वा चात्मादिकं ततः । सनिमी-वितरद्बौनीं प्राणाचामं समस्यसेत् ॥’ इति योगशाक्षव-लक्ष्यस्मरणात् आसीन एव त्रिविपि काळेषु प्राणाचामाः कार्यां इति मुकाफलकाराणामभिप्रायः । नवनीतकारात्मु—‘आसीनस्तु भवेत्सायं मद्याहे स्थित एव च । तिष्ठत्वे तथा कुर्यात्प्रायातःकाले समाहितः ॥’ इति दक्षवचनं, ‘प्रात-स्तिष्ठत् प्राणायामेन शुद्धयति, सायमासीन’ इत्यवप्डा-दर्शवचनं चातुर्स्त्वं प्रातमंद्याहयोस्तिष्ठते व प्राणाचामाः कार्याः सायमासीनेनैवेति सिद्धान्त इति प्राहुः । केचितु तदेवातुसत्य बद्धुसनामिति स्मरणं सायंकालात्वं व्यामित्याहुः । अनेय तु प्रातमंद्याहयोस्तिष्ठन् प्राणाचामविधिः ‘असाचादिलो ब्रह्म’ इति ध्यानात् पूर्वं कर्तव्यप्राणाचामविषय इत्याहुः ॥

वसुतरसु मुकाफलकारपक्ष एवोचित इति प्रतिभाति ।
यथोचितमन्त्र माहा॑ ॥ सर्वोक्तरीत्या प्राणायामतव्यं कृत्वा
गायत्रीमावहयेत् । ‘आयातित्यतुवाकेन हृदये बाकंमण्डले ।
देवीमावहु गायत्रीं ततो ध्यायेद् द्विजोत्तमः ॥’ इति । तस्य
ऋद्यादीनाह पितामहः ॥ ‘आयातित्यतुवाकस्य वासदेव
ऋषिः स्मृतः । छन्दोऽनुष्ठूऽभवेदस्य गायत्रीं देवता स्मृता ॥
अनेन चातुवाकेन त्वावाहु तु यथाविधि । गायत्रीं विमलां
देवा॑ हृदि वा सर्वमण्डले ॥ ध्यानतयोगेन संपर्शेद्वर्णरूपस-
मन्त्रिताम् ॥’ इति । तत्राह व्यासः—‘आवाहयेत् गायत्रीं
सर्वपापणाश्चिनीम् । आगच्छ वरदे देवि जप्तुर्मं संनिधौ
भेदः ॥ गायन्तं त्रायेद् यन्मां गायत्रीं त्वं ततः ॥ स्मृता ॥’
इति । गायत्र्या कृत्यादीनाह व्यासः—‘विश्वाभित्र क्रषि-
दछन्दो निच्छूद्यश्चुमृत्ये । देवता परमात्मा च सविता वा
प्रकीर्तिः ॥ प्राणायामे जपे त्वद्वदाने च विनियुज्येते ।
इति । अर्थकालेऽर्थदाने विनियोगः, प्राणायामकाले
प्राणायामे विनियोगः, जपकाले जपे विनियोग इति
विवेकः ॥

इदानीं प्रणवादित्याहतीनामर्थः कृ॒यते । ओमिति
प्रणवस्य, अकारोकारमकारात्मकस्य
निखिलजगजन्मस्थितिल्लयकरणं परं ब्रह्मैवार्थः । भूरादीनां
सप्तसानां व्याहतीनां भूप्रसूतयः सप्तोर्धेष्ठोका अर्थः । न तु

न्याहतीनां प्रत्येकं प्रणवेन सहोऽवारणं किमर्थमिति चेन्मैवं
प्रणवार्थमूलेन परेण ब्रह्मणा भूरित्यादित्याहत्यर्थानां लोकानां
अभिन्नत्वं वर्तु तेषां भूरादित्याहतीनां प्रत्येकं प्रणवेन
सहोऽवारणाभित्रि क्षेयम् । न तु कृ॒यं ब्रह्माभित्रत्वं लोकानां
स्यादिति चेत् उच्यते सर्वस्य जगतः ब्रह्मापादानं ५ त्वारू
लोऽकानामपि जगदन्तर्मुतत्वेन ब्रह्माकार्यत्वात्तदनन्यत्वमारम्भ-
णशाटदादित्य इत्यधिकरणन्यायेन कार्यस्योपादानात्मकत्वा-
लोकानां स्वोपादानभूतब्रह्मात्मकत्वमिति स्थितिः । प्राणायाम-
घटकीभूतप्रणवव्याहत्यर्थं उक्तः ॥

इदानीं तद्दृष्टकीभूतप्रणवव्याहत्या अर्थं उक्त्यते । यः सर्व-
जगदन्तर्यामी ‘यस्तस्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति’ इति श्रुति-
सिद्धः नः तत्तदन्तःकरणाद्याधिभेदभिज्ञानां जीवानाम-
स्माकं वियः धीवृत्तीः तत्तदाणिकर्मसापेक्षः सन् स्वर्गा-
द्विसाधनकाम्यकर्मचुदुष्टानेषु तत्त्वसाक्षात्कारं प्रति बहिर-
ङ्गसाधननिकामकाम्यकर्मचुदुष्टानेषु च प्रचोदयात् व्रेरयति । यो
तदर्थमनन्तनानिदित्यासनेषु च विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं
विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं
शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमूर्ति
इति श्रुतेः । तस्य बुद्धयादिप्रेरकस्य सर्वेतुः सर्वजगत्प्र-
सावितुः ‘जन्मायास्य चत्’ इत्यधिकरणन्यायेन सर्वजगत्का-
रणस्य देवस्य द्योतव्यमावस्य ‘तमेव भान्तमतुभावे सर्व-

तथ भासा सर्वमिदं विमाति^१ इति श्रुता चराचरात्मक-
सर्वजगदवभासकस्य वरेण्यं वरणीयं सर्वेरपि मुमुक्षुभिः
प्रथमीयं शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिविनिरुक्तपारमाश्रिकस्वरूप-
मख०इस्त्वाच्छिदानन्दलक्षणं कालतो देशतो वस्तुतश्चापरिनित्तं
तत्पदलक्ष्यं भगः अबत्यमगच्छब्दः सकारान्तः, भूज
दाह इत्यस्माद्वातोः स्वसाक्षात्कारेणाताहिजनमपरमपरम-
रूपं संसारवीजमूलाज्ञानदाहकं स्वयंज्योतिनिर्गुणं ब्रह्म
धीमाहि स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यशरीरत्रयाविनिरुक्तप्रवागात्मत्वेन
ध्यायाम इति निरुद्धोऽथः । स्मृतिभास्करे त्वेवमभिहितं—
‘तदित्येतत्परं ब्रह्म धेयं तत्सूर्यमण्डले । सवितुः सकलो-
त्पातिस्थितिसंहारकारिणः ॥ वेरण्यमायणीयं यदाधारमित-
दं जगत् । भगः स्वसाक्षात्कारेणाविद्याकार्यदाहकम् ॥ देवस्य
ज्ञानस्य स्वानन्दात्मकीडतोऽपि वा । धीमहाहं स एवति
तेनैवामेदासिद्धये ॥ विष्णोऽन्तःकरणवृत्तीः
कारिणीः । य इत्यरुपमन्यकं सत्यज्ञानादिलक्षणम् ॥ नो
अस्माकं बहुधाध्यस्तमेदेनानेन देहिनाम् । प्रचोदयात्मर-
गति सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥’ इति । विश्वामित्रसर्वेवमाह—
‘देवस्य सवितुरस्तस्य विष्णो यो नः प्रचोदयात् । भगो वरेण्यं
तद्वद्वा धीमहाह्यर्थं उच्यते ॥’ इति । अगस्त्यसर्वेवमाह—
‘यो देवस्त्रितासाकं धियो धर्मादिगोचराः । प्रेरयेतस्य
यद्वांस्तद्वरेण्यमुपासम्हे ॥’ इति । मन्त्रप्रदीपिकायां त्वेव-

मुक्तं—‘देवस्य सवितुरसेजो वरेण्यं यामींस्त्रितम् । ध्याय-
महीति शब्दोक्तो धीमहाह्यर्थं उच्यते ॥ यदशब्दश्च यहि-
र्यर्थे लिङ्गन्यत्ययतो भवेत् ॥’ इति । मार्कण्डेयस्त्वेव-
माह—‘कुशवृत्यां निविष्टवृत्तु कुशपणिंजितेनिदयः । अकं-
मध्यगतं ध्यायेत् पुरुषं उ महाद्युतिम् ॥’ इति । निरुक-
भाष्ये त्वेवमभिहितं—‘यद्वद्वा नियं हृदि संनिविष्ट मां प्रे-
रणिष्ठिति नः सुबुद्धीः । भर्गस्तदाख्यं भजनीयमेतत् ध्यायामि
नियं रविमण्डलस्थम् ॥’ इति । गायत्र्यर्थं उत्तः ॥
इतानां प्राणायामघटकीमूलगायत्रीशिरसोऽथः कथ्य-
ते । ओमित्युक्तार्थः । आप्रोतीति आपः अखण्डस्वास्वरूपेण
सर्वव्यापकः स एव उयोति: स्वयंप्रकाशचैतन्यव्योतिः रसः:
‘रसो वै स’ इति श्रुत्या आनन्दस्वभावः अमृतम्
अमणधमं ब्रह्म देशाद्यत्वचित्तिनम् । एवंभूतस्यार्थस्य
व्याहृतित्रयार्थेनेकम्यमुच्यते—मूरित्यादिना । भूः सचास्वभावः
स्मृष्टिकाले भवतीति च ‘सच त्यज्ञामवत्’ इति श्रुतेः ।
शुद्धः सर्वोपादानं सर्वस्थितिकारणं वेति । सुवः संहरती ।
अयं शिरसोऽर्थः । प्रणवार्थं एव प्राणायामचक्रीभूतप्रणव-
सहितस्तन्याहातिभिस्तद्वक्तीभूतप्रणवसहितगायत्र्या
टकीमूलप्रणवस्तद्वहितशिरसा च प्रतिपादितः । अखण्डस-
चित्तानन्दस्वरूपं ब्रह्म प्रलयगमतयातुजानीते—ओमिति ॥
॥ इति गायत्रीशिरसोऽथः ॥

इदानीमायात्तिव्याहिगायत्र्यावाहनमन्तर्यार्थः कथयेत् ।
आयाचित्यतुवाकस्य वापदेव क्रषिः, अनुष्टुप् छन्दः,
गायत्री देवता, गायत्र्यावाहने विनियोगः । आयातु
आगच्छतु वरदा अभिष्टफलदात्री देवी शोतनवभावा
क्षरतीत्यस्थरं निषेयतर्थः । पुनः कीदृशं—ब्रह्मसंपर्तं ब्रह्म-
तुत्यत्वर्थः । गायत्री प्रथमार्थे द्वितीया । सा हि देवी
छन्दसां वेदानां माता । एवंभूता गायत्री त्वं नः
अस्माकम् इदं ब्रह्म स्तोत्रलूपं उपस्त्व गृहण । ओजोऽसि
हे देवि इन्द्रियाणां शक्तिरसि । सहोऽसि वेगवतां
वेगोऽसि । ब्रह्मास वहवतां बलमसि । बलं भरणसाम-
र्थ्यम् । ग्राजः प्रकाशः । प्रकाशवतां प्रकाशोऽसि ।
देवानां वस्वादीनां धाम स्थानं तदसि । नाम निखिलश-
ब्दराशिरपि त्वमेव आसि । किं बहुना । विश्वमसि विश्वं
परिहृयमानं यत्प्रपञ्चजातं तदसि । विश्वायुः विश्वेषा-
मायुरासि । सर्वमसि सर्वेषामतुरकानां निर्वाहिकासि ।
सर्वायुः सर्वेषां कालविशेषवस्थापिका च त्वमसीति
संबन्धः । अभिष्टुः सर्वायुं भूतान्यभिमवतीत्यभियुः एवं-
भूतां गायत्री ओमिति मन्त्रेण आवाहयामि । परब्रह्म-
रूपां गायत्रीं प्रत्यगामतया प्रापयमीत्यर्थः । इत्याशा-
तिव्यतुवाकार्थः ॥

जपारम्भे आस्तनविधेरनन्तरं प्राजायामविधेः प्राक्
भूतशुद्धिः प्राणप्रतिष्ठा मातृकान्यामश्चेत्ते मन्त्रशास्त्रे
कासु वित्तस्त्रिविद्यानि कर्तव्यत्वेनाभिहिताः । गायत्र्यावाह-
नानन्तरमपि गायत्र्याः प्रलक्ष्यरम्ययः छन्दो देवता ध्यानं
न्यासः प्रतिपादं न्यासश्चेत्येते तत्र कर्तव्यत्वेनाभिहिताः
सांन्तं । तेषामतुष्टिनेऽनुष्टुपाणां फलाधिक्यं यद्यपि भवति
तथापि ये द्विजा औपासनाप्रिहांकरतारस्तेषामुदिते सुर्य-
प्रातर्जुहोतीति होमविधानादुदयात्पूर्वमेवोद्धरणविधानाच्च तेषा-
मक्षरावन्यसादितु नाधिकारः । अत्रकाशाभावात् । अत
एवोक्तं मुकाफलके—भरद्वाजेन पद्मङ्गल्यासमुक्त्वा जपवि-
धानान्तित्ये जपे कृष्णादिषडङ्गन्यासमालवाचवयकं फलाधि-
क्यापेक्षायां तु शक्तस्याक्षरन्यासादयः कार्यं इति । तथा च
ये च श्रीतस्मृत्युक्तम् कर्तुमशक्ताः परलोकमीरवः गाय-
त्रीन्तपमात्रेण सहाति कहुन्नन्तः तेरक्षरम्यासादिकमवद्यं
कर्तव्यमेव । ये च गायत्रीपुरश्चरणेऽधिकारस्तैरवश्यं कर्त-
व्यम् । ये श्रीतस्मृत्युक्तमात्रप्राप्ते मातृकान्यासादिकरणे
त्व शकास्ते औपासनाप्रिहांत्रादि नित्यं कर्म कृत्वा तद-
नन्तरं गायत्रीसंबन्धकारात्मकारात्मकारात्मकारात्मकारात्मकारात्म-
रोधात् । ये च ब्रह्मासैकत्वसाक्षात्कारादयार्थं श्रुत्यन्तश्चव-
पातदर्थमननानेऽद्यास्मनपराः सन्ति तेषामृत्युधादिन्यास-
पुरस्तरं गायत्रीजपमात्रमाचवयकं न तक्षशरन्यासादिकमपि

द्वानाऽयासस्य प्रबलत्वात् । ये च सगुणब्रह्मजनपरा-
स्तेषामप्येवमेव । अत एव गृहपरिशिष्टेऽङ्गन्यासादिकमु-
क्त्वाभिहितम्—एषोऽङ्गन्यासः एनमयेके नेच्छन्ति स
हि विधिरवेदिक इति । अस्माभिस्तु मन्थाविस्तरमध्यात
भूतशुद्धिप्राग्प्रातिप्रादिकमक्षरन्यासादिकं चात्र न लिखि-
तमिति लेखम् ।

गायत्र्यावाहनातन्तरं गायत्रीजपं कर्तुमाविच्छुद्देव-
वतादिकमुच्यते—सावित्रा ऋषिविद्यामित्रः, निचृ-
द्दायत्री छन्दः, साविता देवता । तदाह
व्यासः—‘विश्वामित्र ऋषिच्छुद्दो निच्छुद्दयन्त्रमुच्यते ।
देवता परमात्मा च साविता वा प्रकीर्तिः ॥ प्रणामामे
जपेऽथर्वदाने च विनियुक्तये ॥’ इति । तत्सवितुर्व-
धियो यो नः प्रचोदयादिति कीर्तकम् । मम गाय-
त्रीप्रसादासिद्धये जपे विनियोगः । ‘अङ्गन्यासस्तु
यैर्मन्त्रैः करन्यासोऽपि तैः स्मृतः’ इति वचनात्करन्या-
सादिकमुच्यते । तत्सवितुर्वद्वात्मनेऽङ्गन्यासां नमः ।
वरेण्यं विष्णवात्मने तर्जनीभ्यां स्वाहा । भगो देवस्य
रुद्रात्मने पद्यमार्यां वषट् । धीमहि इश्वरात्मने अना-
पिकाभ्यां हुम् । यियो यो नः सदाशिवात्मने
कनिष्ठकाभ्यां बौषट् । प्रचोदयात् प्रब्रह्मात्मने कर-

तलकपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिन्यासः कर्त-
न्यः । भूषुवसुवरोभिति दिग्घन्थः । न्यासप्रका-
रमाह भरद्वाजः—‘अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तमङ्गुष्ठीषु न्यसेततः ।
प्रकोष्ठान्तर्वेदिः पाण्यास्तस्योत्तरलघुष्टेः ॥ हृत्मस्तकाशि-
खाबाहुनेत्रप्रहरणति षट् । अङ्गान्यमूर्तीत्युक्तानि पल्लवानि
षडेव हि ॥ अङ्गुष्ठीभिक्षतस्तुभिर्योहृदयश्चर्षयोः । मुष्टे-
रङ्गुष्ठशिरसा पश्चिमे तस्य वर्णमिः ॥ द्वारायां करायां
दक्षफालमध्ये मध्याङ्गुष्ठैस्त्रिभिः । अङ्गुष्ठतज्जन्यमाख्यां
सशब्दं दिक्षु पाश्चयोः ॥ षडङ्गन्यासामित्युक्तमिदमेतत्प्र-
कारतः । एवं विन्यस्य गायत्रीमावाह च वथाविषि ॥
ध्यावोपचारं सकलं शुत्राश जपमाचरेत् ॥’ इति ॥
अङ्गन्यासानन्तरं गायत्रीत्यानं कर्तव्यम् । तदुच्यते—
मुक्ताविद्यपेहमनीलयवलच्छायैर्मुखस्त्रीक्षणेऽङ्गुष्ठामिन्दु-
कलानिवद्यमङ्गुष्ठां तत्त्वार्थवणार्थित्यकाम् । गायत्रीं वरदा-
भयामङ्गुष्ठकामाः शुभ्र कणालं गदां शाहं चक्रमथार-
विन्द्युगालं हस्तवहन्ति भजे ॥ इति कालवेच्येऽये-
कर्तव्यम् ॥ इदानीं कालवेच्येऽपि प्रत्येकं ध्यानमाह
गोभिलः—‘प्रतार्गायत्री रविमध्ये स्थिता रक्तकणी कुमारी
अङ्गमालाहस्ता हंसासनसमारूढा श्रद्धादेवत्या श्रद्धेदम्-
दाहरन्ति । मायंदिने सावित्री रविमध्ये स्थिता श्वेतवर्णा
चौचक्रस्था निषेचा शुद्धलहस्ता वृषभासनसमारूढा शरद-

वत्था यजुर्वेदमुदाहरन्ति । सायं सरस्वती रविमध्ये स्थिता
इयामदण्डा वृद्धा चतुर्भुजा चक्रहस्ता सुपूर्णसनसमारूढा
विधुदेवत्या सामेवदमुदाहरन्ति । एवं कालवेदेऽयेकरूपां
कालभेदेन भिक्षारूपां वा गायत्रीं ध्यात्वा पञ्चपूजां कुर्यात् ।
लं पूर्थिव्याप्त्यने गर्वं सपूर्वप्यामि । हं आकाशात्मने
पृष्ठपाणि सपूर्वप्यामि । यं वायवात्मने धृष्टप्राणाप्यामि ।
रम्पन्त्यामने दीपं दर्शयामि । वरमृतात्मनेऽमृतं महानी-
वेद्यं निवेदयामि । सं सर्वात्मने सर्वोपचारपूजां सपूर्वप्या-
मीति ॥ अथ चतुर्विंशतिमुद्राः प्रदर्शयेत् । ताश्च
कश्यन्ते—‘सुमुखं संपुटं चैव विततं विस्तुतं तथा । द्विमुखं
त्रिमुखं चैव चतुःपञ्चमुखं तथा ॥ षण्मुखाधोमुखं चैव व्यापका-
ञ्जालिङ्कं तथा । शकटं यमपाशं च ग्राथितं सन्मुखोन्मुखम् ॥
प्रलभ्यमुश्चिकं चैव मरुत्यकूर्मवराहकम् । सिंहाकान्तं महाकान्तं
मुहूरं पञ्चवं तथा ॥’ इति । अत एवाह ब्रह्मा—‘अथातो
दर्शयेन्मुद्राः सुमुखं संपुटं तथा । ततो विततविस्तीर्णे द्विमुख-
त्रिमुखे ततः ॥ चतुर्मुखं पञ्चमुखं षण्मुखाधोमुखे ततः ॥
व्यापकाञ्जलिकाख्यं च शकटं तदनन्तरम् । यमपाशं च ग्राथितं
ततः स्थातसन्मुखोन्मुखम् ॥ विलम्बमुष्टिको मीनसततः कूर्म-
वराहकौ । सिंहाकान्तं महाकान्तं ततो मुहूरपञ्चवौ ॥’ इति ॥
मद्रादर्शनफलमाह—‘मदा तु मोदयेद्वैं दावयेद्विरितं तथा ।
न जातु दर्शयेन्मदां महाजनसमारामे ॥’ इति ॥ ‘अश्रुद्वया

हुतं दत्तं तपस्तं श्रुतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थं न
च तर्मेत्य नो इह ॥’ इति भगवद्वचनात् ॥
गायत्रीजपे श्रद्धोपादनार्थं गायत्रीमाहमात्र कश्यते—
अत्राह ग्रमः—‘गायत्रीं चैव वेदांश्च उल्या तोल्यन्प्रभुः ।
एकत्रभुरो वेदान्साङ्गांश्च सपदक्रमात् ॥ एकत्रश्चैव गायत्रीं
उल्यरूपा तु सा स्मृता ॥’ इति । ब्रह्मायाह—‘गायत्र्या न
परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः । गायत्र्या न परं छ्वेष्य
गायत्र्या न परं हुतम् ॥’ इति । शङ्खोऽयाह—‘ताघमर्षणा-
त्परमन्तर्जले न न्याहांतेऽयः परं हुतं न सावित्र्यः परं जप्यम्
इति ॥ संबोद्धेऽयाह—‘गायत्र्यस्तु परं नास्ति
शोधनं पापकर्मणाम् । गायत्रीमात्रासारोऽपि वरो विप्रः
सुगन्त्रितः ॥’ इति । स एवाह—‘अयाऽयत्याजनं
कृत्वा भुक्त्वा चाक्रं विगाहितम् । गायत्र्यस्तु
तु जपं कृत्वा विशुद्धयति ॥’ इति । विश्वामित्रो-
प्याह—‘गायत्र्यस्तु समो नास्ति मन्त्रो वेदचतुष्टये ।
सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च दानानि च तपांसि च ॥ समानि कल-
गायाहमुनयो न तदित्यन्यः । परिहारायापि वेदांश्चन्कमा-
णि विविधानि च ॥ साविद्विमात्रामात्रित्य द्विजो भवति
निर्भयः ॥’ इति ॥ योगयाज्ञवल्योऽयाह—‘चतुण्मायि
वेदानां गायत्रीं जननी भवेत् । तामुपास्ते तु यो निर्यं च
विप्रः पङ्किपत्वनः ॥’ इति । मार्कण्डेयोऽयाह—‘सर्व-

षमपि पापानां सहोरे समपरिथेऽते । दशसाहस्रमृद्यस्ता
गायत्री शोधयेत्ततः ॥१॥ इति । स्मृतिरत्ने त्वेवमभिहितम् —
‘गायत्रीं मूल्यमादाय परस्मै यः प्रथन्तुर्ति । स जीवन्नन्य-
जावित्वं प्राप्नोतीह न संशयः ॥’ इति । एवं गायत्रींमाहा-
त्स्यप्रतिपादकानि बहूनि स्मृतिवचनानि सन्ति । विस्तर-
वियासमाभिरत्र नोदाहतानि ॥

प्रासाद्विकगायत्रीमाहात्म्यकथनान्तरं प्रकृतमेव
वदामः—प्रकृतस्तु गायत्रीजपः । तस्यकरोत्त्राभिधीयते—
ओं । भूर्भुवस्सुवः । तत्सवितुर्वरेण्यम् । भगों देवस्य
धीपदि । धियो यो नः प्रचोदयात् । इति पञ्चावसाना
गायत्रीं जपन्या । अत प्रवाह मतुः—‘पञ्चावसानं गायत्रीं
जपेभित्यमतिन्द्रितः’ इति । पञ्चमु अवसानं यस्याः सा
तशोका । आदौ प्रणवे न्याहत्यन्ते पदत्रये चेति पञ्चावसा-
नानि । ‘विचित्रपादा गायत्रीं ब्रह्महत्यां न्यपोहति ।
अच्छलपादा गायत्रीं ब्रह्महत्यां प्रयच्छति ॥’ इति स्मरणात् ।
अत एवेदमपि मनुनोक्तं—‘एतदश्वरमेतां च जपेद्याहति-
पूर्विकाम्’ इति । एतदश्वं प्रणवः । एतां गायत्रीं न्याहति-
पूर्विकामिति विशेषणात् । व्याहतिनां प्रणवपूर्वकत्वं गायत्रीं
न्याहतिपूर्वकत्वं स्पष्टमभिधीयते । अनेनैव गायत्र्यादौ
प्रणवोचारणं निविष्यते । प्रापायामेऽते तु गायत्रादाचापि
प्रणव आवश्यकः । ‘दशप्रणवसंयुक्तः प्रणायम्’ इति

यमस्मरणात् । तत्र सप्तन्याहतिषु प्रत्येकमादाचेकैक इति
सप्त प्रणवाः गायत्रीशिरस्याद्यन्तयो-
द्वांचति प्राणायामस्य दशप्रणवसंयुक्तं बोध्यम् । एकप्रणव-
युक्तेव गायत्रीं जपेत्याह व्यासः—‘प्रणवन्याहतियुतां
गायत्रीं तु ततो जपेत् । समाहितमनास्तर्णी मनसापि
विचिन्तयेत् ॥’ इति ॥ अत्राह पितामहः—‘प्रणवं व्याहती-
स्त्रियो गायत्रीं च जपेत्कमात् । प्रणवन्याहतीयुक्ता स्वाहा-
न्ता होमर्कणि ॥ शुद्धा वात्त ग्रयोक्तव्या न्याहतिप्रणवै-
विना ॥’ इति । स्मृतिरत्नेऽत्यभिहितम्—‘शुद्धयैव तु होतन्यं
गायत्रीया होमर्कणि । त्रिकेणव जपः कायेऽ जपयत्-
प्रसिद्धये ॥’ इति । प्रणवो न्याहतयो गायत्री चेति त्रिकं
ज्ञेयम् । गायत्रीजपयज्ञवमाह बोधायनः—‘प्रणवो न्या-
हतयस्तिस्तसावित्रीयेते पञ्च ब्रह्मयज्ञाः अहरहः किलिवधा-
त्यावयन्त’ इति । यत् योगायाहवत्यस्य आह—‘ओङ्कारं
पूर्वमुक्ताये भूर्भुवस्सवस्तथैव च । गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप
पञ्चमदाहतः ॥ एषा संपुटगायत्रीं सर्वप्रणाशिनी ॥’
इति । यदप्याह वृद्धमतुः—‘बोङ्कारं जपेद्विषो गायत्रीं
मनसा शूचिः । अनेकजन्मज्जैः पापैः मुच्यते नात्र संशयः ॥
तिसो न्याहतयः पूर्वं प्रथमोङ्कारसंयुताः । पुनः संहत्य
चोङ्कारं मन्त्रव्याघातयेष्टतथा ॥’ इति । तद्वृहत्यवदा-

सता । तैत्रैकप्रणवा माया गुहस्थेजपकमणि ॥ गृहस्थवतु
जपत्वा सदैव ब्रह्मचारिभिः । बंपुटा च बडोङ्कारा
मवेतामूर्द्धेरेतसाम् ॥' इति स्वरेः । स्मृतिसारसमझेऽ-
भ्युक्तं —‘गृहस्थो ब्रह्मचारी च प्रणवाद्यामिमां जपेत् । अन्ते
यः प्रणवं कुर्यान्नासौ शृतिसमवाप्रयात् ॥' इति । तथाच
पञ्चावसाना गायत्री जपव्येति नियम उक्तः । इदानीं
नियमान्तरमण्युच्यते—प्रातःकाले तिष्ठता जपः कायेः,
सायमासीनैव कायेः, मध्याहे आदित्याभिमुखश्चेत्तिष्ठेत्व
कायेः, आसीनेष्टप्राङ्मुख एव जपं कुर्यात् । तदाह
मनुः—‘पूर्वं संध्यां जपेत्पिष्ठेत्वेनो व्यपोहति । पश्चिमां
तु समासीनो मलं हन्ति दिवाङ्कुष्म् ॥' इति । अन्यथा
प्रत्ययायमाह स एव—‘न तिष्ठति तु यः पूर्वमुपास्ते
न तु पश्चिमाम् । स शूद्रवद्विष्ठकायेः सर्वस्माद्ब्रह्म-
र्मणः ॥' इति । मध्याहे विशेषेभिमहितो माधवीये—‘तथा
मध्यमसंध्यायमासीनः प्राङ्मुखो जपेत् । स्थितो जपेत्स-
दाकालमादित्याभिमुखो द्विजः ॥' इति । आदित्याभिमु-
खेष्टसदा प्रातर्मध्याहे च स्थित एव जपेदिवर्यः ।
याज्ञावल्क्यस्त्वाह—‘जपप्रासीति सावित्रीं प्रत्यातार-
कोदयात् । संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठदासुर्येदर्शनात् ॥'
इति । यत्त्वापत्तम्बेनोक्तं—‘संध्ययोश्च वाहिमर्मसासनं
वाग्यतश्च’ इति । तत्रामनं स्थितेऽप्युपलक्षणम् । वायमनं

लौकिकवाग्यमनम् । अन्यथा मन्त्रादिश्वस्थतिविरोधा-
पते: । आनन्दोनेऽपि श्रूयते—‘कस्माद्ब्रह्मणः सायमासी-
नः संध्यामासीनः संध्या-
तः संध्यामुपास्ते, कस्मातप्रातर्स्तिष्ठन्, यत्सायमासीनः संध्या-
मुपास्ते तथा वीरस्थानं जयति, यत्प्रतास्तिष्ठन् तथा
स्वर्गं लोकं जयति’ इति ॥ स्मृतर्थसारेऽभिहितं—‘आसु-
रेदर्शनातिष्ठनायत्रीं प्राङ्मुखो जपेत् । चान्द्रिका-
यमास्यभिहितम्—‘प्रातः संध्यां घनक्षत्रामपक्रम्य यथाविं-
श्यमास्यभिहितम्—‘प्रातः संध्यां घनक्षत्रामपक्रम्य यथाविं-
श्यमास्यभिहितम् ॥' इति ।

प्रायश्चिमभ्यसेत्प्रिष्ठन्यावदादित्यदर्शनात् ॥'

प्रिः । गायत्रीभिम्ब्यसेत्प्रिष्ठन्यावदित्याविवचनात् उदयानन्तरमर्थसि-
अत्र तिष्ठनासुर्येदर्शनादित्याविवचनात् । मकाफलकाराणां तु
द्वमास्तनभिति केवलं चिदभिमायः । मुकुटालविं-
श्यमिति गायत्रीजपस्य मुख्यकालविं-
श्यमिति तिष्ठनासुर्येदर्शनादित्याविवचनं गायत्रीजपस्य, अप्रिकार्यं ततः
घिपरं न तृदयानन्तरमस्यासनविधिपरम्, अप्रिकार्यं ततः
कुर्यादित्यानन्तरं होमविधानात् । अत उदयानन्तरं
गोणकालजपं कुर्वन्नपि तिष्ठन्नेव कुर्यादित्याभिमायः । यथो-
चितमत्र ग्राहम् । अत्र गायत्रीजपे आश्रमेदेन व्यवस्थामाह
न्यासः—‘सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम् ।
सावित्रीं वै जपेदिद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ॥' इति ।
अत्र दशावरामित्यापिष्ठयमशौचविषयं च । ‘आपन्नाशौच-
विः काले तिष्ठन्नपि जपेदहम्’ इत्याश्वलागतस्मरणात् । सह-
स्रपरमासिति वचनं बाननपस्थयतिविषयम् । शतमध्यामि-
त्येतद्वस्थब्रह्मचारिविषयम् । तदाह योगायामवलक्षणः—

‘शङ्कारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्रं जपेत् । बानप्रस्थो यति-
श्चैव जपेदुपहृतकम् ॥’ अष्टसहस्रमष्टोत्रसहस्रमित्यर्थः ।
अत्र केचिदुदिते सति होमविधानाद्याद्यादुदय एव जपः; अष्टो-
त्तरशतसंख्याया असमाप्ताव्युदये गृहस्थब्रह्मचारिणामुप-
स्थानं युक्तम्, ब्रह्मचारिणमस्थ्यमिकार्थविधानादिलिहुः ।
अन्ये तु—‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्रं जपेत्’ इति बचनेत
संख्यानियमविधानाद्योमस्थापि सङ्क्षिप्तान्तः प्रातरित्याध्यात्मा-
देत भूल्यकाळत्वोपदेशात् उदितेप्रभं जपसंख्यापूर्ति कृतैव
होमो युक्त इत्यादुः । अयमेव युक्त इति प्रतिभासि ।
अनुवित्तहोमिभिन्तु गायत्र्यष्टोत्रशतजपनन्तरं उत्तमे शिखेरे
देवतीति गायत्रीमात्रापथ्यानं कृत्वा हुत्वा मित्रापथ्यानमुद-
यानन्तरं कार्यमित्यादुः । यथोचितमल्प ग्राहम् ।
जपयज्ञस्य भेदोऽभिहितो माध्यमित्ये—‘वाचिकाख्य
उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः । त्रयाणां जपयज्ञानां
श्रेयान्त्यादुत्तरोत्तरः ॥’ इति । अत्र विश्वामित्रः—‘उत्तमं
मानसं जप्यमपांशुर्मध्यमः स्मृतः । अथमं वाचिकं प्राहुः
सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥ वाचिकं चैकमेकं स्यादुपशु
शतमुच्यते । सहस्रं मानसं ग्रोकं मन्त्रविश्वानादेः ॥’
इति । एतेषां लक्षणमाह हारितः—‘मन्त्रमुशारयेद्याचा
जपयज्ञः स वाचिकः । स उपांशुजपोऽशतमन्त्रजिहा-
दशक्षुदः ॥ मानसस्त्वचलाजिहादशनच्छुद इतिः ॥’

इति । अचलजिहादशनच्छुद यस्येति विप्रहः । स
एवाह—‘मुक्तिदो मानसो ब्रेय उपांशुः सर्वसिद्धिः ।’
त्रिविधो जपयज्ञः स्याद्वाचकः क्षुद्रकर्मणि ॥’ इति । अत्राह
त्रैयाप्रपादः—‘त्रिविधो जपयज्ञः स्यान्तसत्सोपांशुभाविकः ।
परश्ववणवोग्यः स भाविक उद्दीरितः ॥ उपांशुरोष्ट्रपश्चा-
दिमात्रः स श्रुतिगोचरः । यो भवेद्वलजिहादशनावरणो
जपः ॥ मानसः स समाख्यातो जपः श्रुतिविमूर्खणः ॥’
इति । यत् व्याख्येतोक्तं—‘मनसेवं जपं कुर्यात्सा-
वित्यास्तु विशेषतः’ इति तन्मानसजपत्रशंखाभिप्राप्य
आशौचविधयं वा । आशौचे मानससजपत्रशंखानात् ।
अत्र जपे तियम उच्यते । वदाह व्यासः—‘प्रातरुता-
नपाणिग्रामं स्तब्धाग्रां दिनमध्यमे । अघोमुखाग्रां
पाणिग्रामं सायं संलक्षितो जपेत् ॥’ इति । स
एवाह—‘प्रातर्नासा समै कुर्यान्मध्याहे त्वरसा समौ ।
सायंकाले नाभिसमौ करो कुर्यादतन्दितः ॥’ अपवित्र-
करोऽजुदः प्रलपन जपेकक्षित । अप्रावृतकरो वापि
शिरसि प्रावृतोऽपि वा ॥’ इति । अत्राह शौनकः—‘मन-
संसंबोधं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनन् । अन्यप्रत्वमानिवेदो
जपसंपत्तिहेतवः ॥’ इति । अत्राह व्यासः—‘न प्रकाशं
न च हसन् न पार्थिमवलोकयन् । नापाश्रितो न जलंपश्च
त प्रावृत्तिरस्तथा ॥’ न पद्मासनमाकम्य । न पदेत पद्

तथा । जपकाले । न भाषेत् व्रतहोमाहिकेषु च ॥
एतेवपावस्तु यद्यागस्तेद्विजोत्तमः । आभिवाद्य ततो
विम्रं योगधूमं च कीर्तयेत् ॥’ इति । अपाश्रितः
स्तम्भादिश्रितः । अत्राह । संवर्तः—‘कोर्वं मान्यं
क्षुतं निदां श्रीवर्तं च विजृम्यणम् । दर्शनं च
श्वर्णचानां वर्जयेत्प्रकर्मणि ॥’ आचामेत्संभवे चैषां
स्मरेदिष्टुं चुरार्चितम् । ल्योर्तीर्थि च प्रपदयेद्वा कुर्याद्वा
प्राणसंयमम् ॥ उवलनं गांश्च विप्रांश्च यतीन् पापविशुद्धये ।
इति । रत्नावस्थाम्—‘चण्डालाशैविचपतितान्दृष्टाचम्य
पुनर्जपेत् । तेरेव भाषणं दृत्वा स्नात्वाचम्य पुनर्जपेत् ॥’
इति । अत्राह । नारदः—‘श्रवदपतितांश्चैव रासमं च रज-
स्वलाम् । दृष्टा तोयमपरपृथय भात्य द्वात्वा पुनर्जपेत् ॥’
इति । स एवाह—‘माजारं कुकुकुटं कोर्वं श्वानं गृहं खारं
कपिम् । दृष्टाचम्य जपेत्कर्म स्पृष्टा लानं विधीयते ॥’ इति ।
अत्राह । योगयाज्ञवल्क्यः—‘यदि वायमलोपः स्त्यज्जपादिष्टु-
कदाचन । न्याहरेद्वेषां यन्वं स्मरेद्वा विष्णुसव्ययम् ॥
तर्दिष्णोरिति मन्त्रोऽयं स्मर्तयः सर्वकर्मसु । गायत्री वैष्णवीं
होषा ग्रोकेद्विष्णुरित्यपि ॥’ इति । अत्राह । बोधायनः—
‘नामेरथस्तु संस्पर्शं कर्मयुक्तो विवर्जयेत्’ इति । अत्राह
यमः—‘तामेरथः स्वकायं तु स्पृष्टा प्रश्नालेयकर्म । दद्धिणं
वा स्मृतेष्टर्णं जपेद्वा विष्णुमन्यमता ॥’ तान्त्यथोक्तिनान्यमता

न च व्यत्यस्तपत्करः । न जपेत्वल्पस्वचापि क्षुतं निर्क-
लमन्यते ॥’ इति । अत्राह व्यासः—‘होमः प्रतिप्रहो दानं
भोजनाचमते जपः । न बहिर्जातु कार्याणि साङ्कृष्टानि
समाचरेत् ॥ उषणीषि कर्तव्यकी नमो मुक्तकेषो गलाधृतः ।
विनायाकुलविचो वा भ्रान्तः कुद्दो बुमुखितः ॥ अत्रास-
क्षुतं निदां श्रीवर्तं च विजृम्यणम् । दर्शनं च
श्वर्णचानां वर्जयेत्प्रकर्मणि ॥’ आचामेत्संभवे चैषां
स्मरेदिष्टुं चुरार्चितम् । ल्योर्तीर्थि च प्रपदयेद्वा कुर्याद्वा
प्राणसंयमम् ॥ उवलनं गांश्च विप्रांश्च यतीन् पापविशुद्धये ।
इति । रत्नावस्थाम्—‘चण्डालाशैविचपतितान्दृष्टाचम्य
पुनर्जपेत् । तेरेव भाषणं दृत्वा स्नात्वाचम्य पुनर्जपेत् ॥’
इति । अत्राह । नारदः—‘श्रवदपतितांश्चैव रासमं च रज-
स्वलाम् । दृष्टा तोयमपरपृथय भात्य द्वात्वा पुनर्जपेत् ॥’
इति । स एवाह—‘माजारं कुकुकुटं कोर्वं श्वानं गृहं खारं
कपिम् । दृष्टाचम्य जपेत्कर्म स्पृष्टा लानं विधीयते ॥’ इति ।
अत्राह । योगयाज्ञवल्क्यः—‘यदि वायमलोपः स्त्यज्जपादिष्टु-
कदाचन । न्याहरेद्वेषां यन्वं स्मरेद्वा विष्णुसव्ययम् ॥
तर्दिष्णोरिति मन्त्रोऽयं स्मर्तयः सर्वकर्मसु । गायत्री वैष्णवीं
होषा ग्रोकेद्विष्णुरित्यपि ॥’ इति । अत्राह । बोधायनः—
‘नामेरथस्तु संस्पर्शं कर्मयुक्तो विवर्जयेत्’ इति । अत्राह
यमः—‘तामेरथः स्वकायं तु स्पृष्टा प्रश्नालेयकर्म । दद्धिणं
वा स्मृतेष्टर्णं जपेद्वा विष्णुमन्यमता ॥’ तान्त्यथोक्तिनान्यमता

जपादीनावेदुधः? इति । ‘यदि स्थार छिनवासा वै वारि-
माधगतो जपेत्’ इति व्यासवचनमापद्वेष्यम् न सर्व-
कालिकम् । अत एवाह गोभिलः—‘मतिमाल कदाचित्
गायत्रीमुदके जपेत् । गायत्रयमिस्ती श्रोता तस्मादुत्तीर्णे तां
जपेत् ॥’ इति । उमन्तुस्वेचमाह—‘कण्ठवल्लावृत्यैव
वल्लार्थालिङ्गिनस्तथा । उत्तरीश्यतीतस्य समस्ता निफला
क्रिया ॥’ इति । गौतमस्त्वाह—‘गच्छतिष्ठो वाऽपि
स्वेच्छया कर्म कुर्वतः । अतुचेवा विना संख्या तत्सर्वे
निफलं भवेत् ॥’ इति । संख्या चोपवीतेन न कार्या ।
अत एवाह गौतमः—‘संख्या चेदुपवीतेन जपहोमादि
निफलम्’ इति । संख्या आक्षमालाविभिः कार्या । तदुक्तं
मन्त्रशाखे—‘अकारादिक्षकारात्मा अक्षमालेत्युदाहता । अष्ट-
वर्गश्च सङ्घथावामष्टोचरशां जपेत् ॥’ इति । तदसंभवे
हारित आह—‘शङ्खरौत्यमयी माला काङ्क्षी निम्बजैः
फलैः । पद्माक्षेक्ष ठाराक्षेविदु मैर्मणिमौक्किकैः ॥ राजते-
दोक्षकैमीला तथैकाङ्क्षिपर्वभिः । उत्तरजीवमर्थी माला शस्ता
वै जपकर्मणि ॥’ इति । अत्राह योगयाक्षवत्स्यः—‘स्फटि-
केन्द्राक्षरुदार्थैः पुत्रजीवस्मृद्धैः । अक्षमाला तु कर्तव्या
उत्तरा हुतरोत्तरा ॥’ इति । स्मृद्धर्थसारे त्वभिहितं—‘हस्ते-
तावत्येदेवीमक्षमृद्धैरथापि वा । सौबैर्णे राजतेरस्तामैः स्फटि-
कै रत्नजस्तथा ॥ अरिष्टैः पुत्रजीवोत्थीत्वाख्यैः शङ्खस्मृद्धैः ॥

ठदाक्षेपि पचासैः कुम्भान्त्यभिरेव वा ॥ मणिभिस्त्वक्ष-
सूत्रं वा तदष्टशतसङ्ख्यया । चतुःपञ्चाशता वापि सम-
विश्विरेव वा ॥’ इति । अत्र प्रजापतिराह—‘अष्टो-
त्तरशां कर्याङ्कुशाशेव च । सप्तविश्विति कार्याणि तवो
न्धूनं न करयेत् ॥’ इति । स्मृद्धन्तरेऽपि—‘अष्टो-
त्तरशतैर्माला पञ्चाशत्कुरुते; । सप्तविश्वितिभिः कार्या
सर्वसाधारणे जपे ॥ अष्टीत्तरशतैर्माला हृतमा परिकर्तिता ।
चतुःपञ्चाशता माला सध्यमा परिकर्तिता ॥
अथमा प्रोन्थये माला सप्तविश्वितिसंख्यया ॥’ इति ।
अत्र फलतारत्म्यमाह गौतमः—‘अङ्गस्या जपसंख्यान-
मेकमेकमुदाहरतम् । रेखाङ्गुणं पुत्रजीवदेशगुणाधिकम् ॥
शांतं स्याङ्कुशमणिभिः प्रबालैश्च सहस्रकम् । स्फटिकैदेश-
साहस्रं मौक्किकैलक्षमृद्धैर्यते ॥ पद्माक्षेदशलक्षं उ सौबैर्णः
कोटिरुद्धैर्यते । कुशप्रस्त्रया च रुद्राक्षैरनन्तफलमश्रुते ॥
तुलसीकाङ्क्षिपर्वेभिर्जपमालिका । सर्वकर्माणि सर्वेष-
मणिप्रस्त्रार्थंकष्मपदा ॥’ इति । अक्षमालाकरणप्रकारमाह
हारितः—‘मणिमैकेकमादाय श्वेतसूत्रे प्रयोजयेत् । प्रांतसंया-
गमेकाङ्क्षं येद्वैताग्रतो न्यसेत् ॥ एकैकमणिमाल्ये उ प्रान्थ-
शीजं प्रकल्पयेत् । जपमालां विधायेत्य वतः संक्षकारमा-
र्थेत् ॥’ इति । संक्षकारश्चाचारनवनीतिभिहितः—‘क्षाल्ये-
त्वावत्येदेवीमक्षमृद्धैरथापि वा । सौबैर्णे राजतेरस्तामैः स्फटि-
कै रत्नजस्तथा ॥ अरिष्टैः पुत्रजीवोत्थीत्वाख्यैः शङ्खस्मृद्धैः ॥

वांमदेवेन घर्षयेत् ॥ धूपयेत्तामधोरेण लिङ्गेत्तपुरुषेण तु ।
मन्त्रेण शतवारं तु पञ्चमेनाभिमन्त्रयेत् ॥' इत्यादि ।
अक्षमालया गणनप्रकारमाह हारीतः—‘अपि वाङ्मुख्य-
रथां चालयेन्मध्यमग्रतः । न स्तुशेषामहसेत्ते करव्रष्टाम
कारयेत् ॥ तर्जन्या न स्तुशेषामहसेत्ते करव्रष्टाम
प्रमादाप्तिते हस्तान्तरमष्टेत्तरं जपेत् ॥ जपेण सूत्रे पुनस्सूत्रं
प्रथमित्वा शतं जपेत् । मुकुमुकिप्रदः भोऽयं मालिकाणामन-
कमः ॥' इति । गौतमस्त्वेवमाह—‘अङ्गुष्ठं मोक्षं विद्या-
तर्जनो शत्रुताशिरी । मध्यमा धतकामायानामिका पौष्टि-
की तथा ॥ कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
अङ्गेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत् ॥ उल्लिते तथा मेरी
पतिते चाक्षसूत्रके । प्राणायामत्रयं कृत्वा वृतप्राणनमाच-
रेत् ॥' इति । पर्वभिन्न जपः कार्यं इत्युक्तं रत्नावलथापम्—
‘पर्वभिन्न जपः कार्यो नाङ्गलीनां निपातते: । तज्जिपातेस्तु
यज्ञसं सर्वं विद्यातदासुरम् ॥' इति । रेखाभिनीणतप्रका-
रमाह शङ्खः—‘अथाङ्गलीनां रेखाभिनीणतप्रकारतः ।
प्रारम्भयानामिकायास्तु मध्यमे पर्वणि क्रमात् ॥ तर्जनीम-
लपर्यन्तं जपेदशस्तु पर्वसु ॥ मध्यमाङ्गुलिमुले तु यत्पर्वद्विवर्यं
भवेत् । तं वै मेलं विजानीयाजपेचत्रातिलङ्घयेत् ॥' इति ।
पर्वभिन्ने पक्षान्तरमाह स एव—‘अर्जाभिनीकामलपर्व
प्रारम्भयापि क्रमेण तु । मध्यमामलपर्यन्तं जपेदशस्तु

पर्वसु ॥' इति । तज्जपे पुनरपि पक्षान्तरमाह स एव—
‘मध्याङ्गुलमेलयरेखां समारङ्ग्य प्रदक्षिणम् । मध्यमामल-
पर्यन्तमङ्गुलेन यथाकमम् ॥ स्थृष्टा द्वादशसंख्या स्थादेकवा-
रेण तत्रव । वामहसेत्तन संख्यातं शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ॥'
इति । अत्र पक्षत्रयं यथोपदेशं विकल्पो द्रष्टव्यः । रत्नाव-
स्थापत्याभिहितं—‘पर्वभिस्तु जपेदेवीमन्यत्रान्नियमः स्मृतः ।
गायत्र्या वेदमल्लवाहिदः पर्वसु नियते ॥' इति । तदेतदु-
दाक्षकुशप्राणश्योरपुष्करणम् ॥ यदाह प्रजापतिः—‘ब्रह्म-
रानन्द्यमाप्नोति रीढेश मणिभिर्द्युषः । व्राह्मः कुशमयो-
रीढो रुद्राक्षः पापनाशनः ॥ सावित्र्यस्तु जपस्ताम्यामे-
कोऽध्यानन्तरमच्छति । गायत्र्या वेदवाजत्वात्सर्वभिश्च जपः
स्मृतः ॥' इति । अत्राह गौतमः—‘अनेन विधिना यज्ञं
जपं कुर्यात्प्रयततः । प्रपञ्चो विपुलैऽकान्मुक्ते मुक्तिं च
विन्दति ॥' इति । गायत्र्यं गायत्री जपस्ताम्यासं ध्यानं पञ्चपूजां च
पद्ममुक्तरिता गायत्री जपस्ताम्यासं ध्यानं पञ्चपूजां च
पूर्ववक्तव्या सुराभिं ज्ञानचक्रे च योनिं कूर्मं च पङ्कजम् ।
लिङ्गं नियामपुरां च अष्टौ मुद्राः प्रदक्षयेत् ॥' इति संब-
र्त्तेचत्तादश्ची मुद्राः प्रदक्षयेत् ॥
अनन्तरं तुरीयाग्रन्तिजपः कर्तव्यः । तत्पक्षार
उच्यते । अस्य श्रीतुरीयाग्रन्तिप्रामाणन्तस्य, अथर्वानुग्रो
चिपङ्गलकृषिः, अनुष्टुप् छन्दः, तुरीयाग्रायत्री देवता ।

परोरजस इति रीजम्, असाचद इति शक्तिः, ओमिति
कीलकम् । पम् तुरीयागायत्रीप्रसादासिद्ध गृहे जपे
विनियोगः । पदः अङ्गुष्ठाणं नमः । रजसे तर्जनीभ्यां
स्वाहा । असौ मध्यमार्घाणं वैष्ट । परो रजसे सावदोम्
करतलकरपृथुभ्यां फट् । एवं हृदयादिन्यासः ।
भृष्टवसुदरोभिति दिव्यन्यः । ध्यानं—‘यदेवामुरपृ-
जितारणनिः सोमार्केमारान्वितं तुद्वागाम्बुजनागपु-
ष्पवकुलेव्यासादिभित्तिवित्तम् । नित्यं ध्यानसमा-
धियोगकरणं काकाशिलदोपम् तत्सहारकरं नपामि
सततं पातालपुण्ड्रुवम् ॥’ इति ध्यानं कृत्वा पञ्चपूर्णां
च कृत्वा, परो रजसे सावदोभिति मूलमन्त्रं गायत्री-
जपस्य दशांशं जपित्वा पूर्वोक्तरीत्याह्नियासं ध्यानं पञ्च-
पूजां च कृयात् ॥

अनन्तरम्—‘आदावते च गायत्र्याः प्राणा-
यमत्रयं स्मृतम्’ इति कर्मप्रदीपवचनात्प्राणायामन्त्रं पूर्वो-
करीत्या कृत्वानन्तरं मूर्यस्योदये सति प्रातःकालादि-
भेदेन तत्त्वतंयोपस्थानं करिष्य इति संकल्प्य,
उत्तरमें शिखरे देवि इतनेन मन्त्रेण क्रिष्णचक्षु-
देवतान्यासपुरःकरं गायत्र्युपस्थानं कृयात् । उदाह पिता-
महः—‘एवं ब्रह्म ब्रथाश्च उरिते तु दिवाकरे ।

उत्तमेवतुवाकेन उद्वास्य उ यथागतम् ॥ उत्तमेवतुवाकस्य
बामदेव ऋषिः स्मृतः । अतुष्टु च तथा छन्दो गायत्री
देवता स्तुता ॥’ इति ॥

अनन्तरं मित्रस्येदादिनावियोपस्थानं कृयात् । उप-
स्थानं तु स्वशावार्थीतेमन्त्रैः कार्यम् । तदाह वासिष्ठः—
‘उपस्थानं स्वकर्मन्त्रैरादिलक्ष्य तु कारयेत्’ इति । अते
यजुःशास्त्रिनां मित्रस्य मिखो जनान्यसमित्रेति तिमुभि-
रुपस्थानम् । तत्र पित्रस्येत्यस्योपस्थानमन्त्रस्य विश्वे-
देवा कृष्णः । गायत्री छन्दः । मित्रो देवता । मूर्यो-
पस्थाने विनियोगः । मित्रो जनानित्यस्य विश्वेदेवा
कृष्णः । त्रिष्टुप् चतुर्छन्दः । मित्रो देवता । विनियोगः
पूर्ववत् । प्रसमित्रेत्यस्य विश्वेदेवा कृष्णः । त्रिष्टुप्
चतुर्छन्दः । मित्रो देवता । विनियोगः पूर्ववत् । अते
उत्तरमें शिखरे देवि’ इत्यादिमन्त्रार्थं उक्तयते । देवी योत-
तशीला । अत विभक्तिव्यत्यः । देवी योत-
मूर्यमामागत्य ब्राह्मणेभ्योउत्तमनुद्दानं कृत्वा, उत्तरमे
उक्तृष्टतमे शिखरे सर्वस्मादुच्छिते पर्वतस्य सुमेरोः मर्ति-
ब्रह्मलोके स्वस्थानं यथामुखं गच्छेति । आयातिति-
पादावहिताया गायत्र्या अनेन विमर्जनम् । इदानीं मित्रस्ये-
दादिमित्रोपस्थानमन्त्रस्थार्थं उक्त्यते । पित्रस्य चर्षणी-
स्तुतश्च देवस्य सानासिप् । सत्यं चित्रश्रवस्त-

मम् ॥ अत्र मित्रशब्देनादित्यमण्डलान्तर्वर्ती परमात्मने हन्यं चरुं घृतवरं घृतसिंक
भिर्यजेते । वदयमाणगुणानां सर्वप्राणिप्रेरकत्वादीनां तस्मि-
न्नेव संभवात् । चर्षणीधृतः चर्षणो मटुङ्गा इति सर्व-
प्राणिनामप्युपलक्षणम् । तांत्रचत्कृतकम्फलदानदारा धार-
यतीति चर्षणीधृत् तस्य । देवस्य दोतनशीलस्य स्वप्र-
काशस्य । अथत इति अव॑ वशः सत्त्वाकामवस्त्रासंकल्प-
त्वादिरूपम् । तत्कीदृशं—सानांसि सम्यक् भजनीयम् । पुनः
कीदृशं—सत्यम् अवाधितम् । पुनः कीदृशं—चित्रश्वरस्तम्
आश्चर्यविद्युत्तुर्बन्धितया आव्यतमम् । एतादृशं वशः स्मराम
इति वाक्यशेषः । मित्रो जनान्नयातयति प्रजानन् । मित्र-
स्तदन्त्यामी परमात्मा जनान्प्राणिनः तत्त्वाणिपूर्वकृत-
धर्माधर्मरूपं कर्म प्रजानन् प्रकर्षेण जानन् यातयति पूर्व-
कर्मात्मारोत्तरव तत्त्वकर्मसु प्रेरयति । एतेन तस्य नास्ति
वैषम्यन्तर्धृष्ट्यदोषप्रसीक्तिः । मित्रो दाधार पृथिवीपुत्र
द्याम् ॥ मित्रः पूर्वोक्तरित्या परमात्मा पृथिवीं द्याम् । अथ-
र्थेकनोत्तरशब्देन सर्वमपि चराचरं जगद्गृह्णते । तथाच चेतना-
चेतनात्मकं सर्वमपि जगत् दाधार धारयति । मित्रो
कृष्णीरनिमिषाभिन्नेण्ट ॥ मित्रः उक्तरीत्या परमात्मा ।
कृष्णीः प्रजाः पुण्यपापयोः प्रवर्तमानाः । अनिमिषा अनि-
मिषण नित्यानचक्षुषा आभिच्छृष्टे अभिमुखं साक्षित्वेन
परम्यतर्थः । सत्याय हन्यं घृतवरद्धिम ॥ चलाय

कालव्रेयावाच्याय परमात्मने हन्यं चरुं घृतवरं घृतसिंक
विधेम दद्य इत्यर्थः । प स मित्र मतो अस्तु प्रयस्वान्
जेव संभवात् । चर्षणीधृतः चर्षणो मटुङ्गा इति सर्व-
यस्त आदित्य शिक्षिति व्रतेन ॥ हे मित्र आदित्यान्त-
प्राणिनामप्युपलक्षणम् । तांत्रचत्कृतकम्फलदानदारा धार-
यतीति चर्षणीधृत् तस्य । देवस्य दोतनशीलस्य स्वप्र-
कर्मणा युक्तः शिक्षिति हविर्ददाति सः मत्वः प्रकर्षण
प्रयस्वानस्तु प्रयः अन्नं तद्वानस्तु । अन्नादिसंपद्यको भूया-
दित्यर्थः । न हन्यते न जीयते न्वोतः ॥ त्वा त्वा
भजनादिना प्रीतेन ऊतः रक्षितः केनापि जन्मुना न
हन्यते न जीयते शतसङ्ख्याकादायुषः । न हन्यते इत्यर्थः ।
नैनप्यहो अशोति ॥ एत त्वा रक्षितम् अहः पापं
नाशोति न संक्षातीत्यर्थः । किंच अन्तिरो न दूरात् ॥
अन्तिः समीपे इह जन्मानि । दूरात् पूर्वजन्मनि च कृत-
महः न संबन्धतीति यावत् । न तु मुकाफलकारप्रभृतिभिः
मित्रेत्यादिमन्त्रस्य सूर्याख्यदेवतात्मप्रतया व्याख्यातत्वा-
त्वं भवाद्द्विः । परमात्मप्रतया चात्यानं कृतमिति चेत्
नेवम् । सर्वप्राणिप्रकल्पत्वादाप्तिह्यादिसंवर्जनादाधारत्व-
साक्षित्वादीनां देवतात्मनोऽसंभवात् परमात्मप्रतयेव व्या-
ख्यातं कृतमित्यलं विस्तरेण ॥

इदात्मा मध्याहे संध्यापस्थानमन्त्रस्यासत्येनेत्यस्य
कर्त्तव्यिचक्षुदेवतावानियोगोक्तिपुरःसरमर्थवर्णनमत्र क्रियते ।
आमत्येनति मन्त्रस्य, हिरण्यगर्भं क्रहषिः, विष्णु-

छन्दः; सविता देवता, पर्याहसंट्योपस्थाने विनियोगः । आसुत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयनमृतम् मर्त्यं च । हिरण्येन सविता रथेन देवो याति मुवना विपश्यन् ॥ सविता अत्रादित्यान्तरबस्तिरपरमात्मेव सवितृशब्देन कृत्यते । ‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः’ इति श्रेतः । अन्तस्तद्योपदेशादित्यधि-करणन्यायेन वक्ष्यमाणानां सर्वतिमत्वादिगुणानां तस्मिन्नेव संभवाच । स एवादित्यात्मा चन् सत्येन रजसा उयोतिषा आवर्तमानः अस्तु अस्त्रान्देवान् मर्त्यं च मर्त्योग्याम्बुद्यादीर्घं निवेशयन्त्यापारयन् ॥ देवः योतनामकः हिरण्येन हिरण्येन रथेन मुवना भुवना तिविषयन् विशेषण पदयन् साक्षित्वेन वर्तमानः आचातीत्यन्यव्यः ॥ उद्दृथं तपसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं देवं देवता सूर्यपगन्म उयोर्तिरुत्तम् ॥ तमसः मायासंज्ञात् परि उपरि स्थितं मायातत्कार्यं सारमण्डलादनेकोटिब्रह्माण्डगर्मदिविधापादादुपरिस्थितं ‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि विपादस्यामृतं दिवि’ इति श्रुत्युकं विद्यानन्ददुरुरीयास्यनिपादामृतरूपं परं ज्ञात् उत्पश्यन्तः ऊर्जं पश्यन्तः । ऊर्जपितृपलश्चाणं, सर्वेषामि भूतेषु प्रत्यगात्मत्वेन स्थितं देवम् । तत्कीदर्शं—उचरं ज्योतिः उक्तुतरं ज्योतिः, ‘तत्कुञ्जं ज्योतिषां ज्योतिः? इति श्रेतः । देवं योतनशोऽन् सूर्यं उक्तु ईरयति प्रेरयतीति सूर्यंचक्रम् ।

प्रेरणे सुकुञ्जं नाम सर्वैरपि प्राणिभिः क्वां पुण्यपापात्मकं कर्म उद्धु तदनुसारेण तत्त्वागिप्रेरकत्वम् । तथाचान्तरन्तर्यामि-रुपेणापि सर्वमूलेषु स्थितमित्यर्थः । एवं पश्यन्तो वर्यं तदात्मत्वद्वज्ञानसंपत्त्वा: सन्तः उत्तमम् उक्तुतरं ज्योतिः त्योतिपापामि भान्त्वमतुभाति उक्तेषामपि भासकं ज्ञानवर्णं ‘तमेव भान्त्वमतुभाति उक्तेषामपि भासकं ज्ञानवर्णं परं ब्रह्म । सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतिसिद्धं परं ब्रह्म । अगान्म गामिभ्यामः । तदात्मतयावस्थिता भविष्याम इत्यर्थः । उदुत्तरं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवो देशे विश्वाय सूर्यम् ॥ अत्र उदिति उ इति त्यामिति च पदम्भेदः । उद्दित्यर्थं बहुत्तरत्यनेनान्वयः । उ इत्यनर्थको निपातः । उद्दित्यर्थं वेचतीति जातवेदासं देवं त्यामित्यर्थः । जाताति वेचतीति जातवेदासं देवं बोतनश्चभावं सूर्यं सूर्यमण्डलान्तरवस्थितं तः हिरण्यगुरुर्वकेवतः बहुत्तरसंख्याकाः दीधित्यः । विश्वाय, षष्ठ्यर्थं चतुर्थी, विश्वस्य प्रपञ्चस्य देशे ददृशात्य उद्दहन्त्युद्मयन्तोत्यर्थः । तदेवान्तरयामित्यर्थं ब्रह्म स्वौति—चित्रं देवानामुदगाद-नीकम् ॥ दैत्ययुद्धे देवानामनीकं सूत्यं चित्रं नामाविधं स्वांशेन प्रविष्टं ब्रह्म ज्ञात् कारणित्वा तेषामप्ये उद्गात्रप्रादरम् । इदं तु केनोपानिषद्प्रसिद्धम् । किंच—चक्रुपितृस्य वरुणस्यामः ॥ गिरिष्य सूर्यस्य चक्रुम्भ-सक्तवप्रदम् । एतेनास्य मन्त्रस्य सूर्योल्यदेवताव्यतिरिक्तवपरत्वमेव स्थिरम् । अप्रेक्षुप्रस्तापामि भासकत्वप्रदम् । ब्रह्मपरत्वमेव स्थिरम् । अप्रेक्षुप्रस्तापामि भासकत्वप्रदम् ।

एतत्सर्वस्थापि ज्योतिरीणस्योपलक्षणम् । ‘यदादिलगतं तेजो
जगद्गुप्तस्थायेऽविलम् । यच्चन्द्रमसि यज्ञामौ तर्जुओ विद्धि
मामकम् ॥’ इति स्मृते: । वरुणस्य चक्षुरिव चक्षुः ज्ञानप्र-
दम् । एतदपि सर्वदेवोपलक्षणम् । चक्षुदेवानामिति श्रुते: ।
पुनरपि तदेव ब्रह्म स्तैर्ति—आपा द्यावा पृथिवी अन्त-
रिक्षम् ॥ सर्वांश्च लोकान् त्वामना आप्रा: प्रथमुरुषस्थानं
मत्यमपुरुषः । पूरयतीत्यर्थः । मूर्य आत्मा जगतस्त-
स्थुष्टश्च ॥ अत्रापि सूर्यशब्देन सूर्यमण्डलान्तरवास्थितः
परमात्मैवाभिधियते । स जगतः जड़मस्य तरशुपः स्था-
वरस्य चात्मा प्रयागात्मभूतः । ‘एको देवः सर्वभूतेषु गृहः
सर्वनायापि सर्वभूतान्तरात्मा’ इति श्रुते: । एतेनापि ब्रह्मपर-
त्वमेव मन्त्रस्य सिद्धम् ॥ तत्त्वशुद्धेवादितं पुरस्ताच्छुद्ध-
शुच्चरत् ॥ तत्त्वशुरिव चक्षुः ज्ञानप्रदं ब्रह्म देवाहितं देवानां
हितम् । कीदृशं—शुक्रं शुद्धम् । ततिकं कृतवत्—पुरस्तात्
पर्वस्यां दिशि आदित्यमण्डलान्तरवास्थितं सर्व उच्चरत् उद्भ-
च्छत् । पदयेम शरददशतम् ॥ तत्त्वादित्यमण्डलान्तरवास्थितं
ब्रह्म संबत्सरशातं पदयेम साक्षात्कुमः । जीवेम शरददश-
तम् ॥ साक्षात्काराभिद्धश्च । सर्वसंपर्दिः सह वर्षतं
जीवेम । नन्दाम शरददशतम् ॥ सर्वप्रसाच्छिद्यादिभिः
सह वर्षशतं हृष्णः स्थाम । मोदाम शरददशतम् ॥ तैः
साकं वर्षशतं प्रहृष्णः स्थाम । भवाम शरददशतम् ॥

सर्वेषां परब्रह्मानुप्रहपात्रं भवाम । शरददशतमित्यस्योत्तरत्रा-
युक्तार्थे द्रष्टव्यः । शृणवाम शरददशतम् ॥ मोक्षोपयो-
गित्यहात्मैकत्वानामहावाक्यार्थं शृण-
वाम । प्रब्रह्म शरददशतम् ॥ सर्वित्यान्तप्रति ब्रह्मात्म-
तत्त्वप्रवक्ताः स्थाम । अजिता: स्थाम शरददशतम् ॥
श्रुत्यन्तार्थाविरुद्धवादिभिः शुद्धकाताकैरन्वैश्च शाश्रुभिरजिताः
स्थाम । उग्रोक्त्व सूर्यं हृष्णे ॥ उग्रोक्त्व विक्रालं सूर्यमुकुरीत्या
सूर्यमण्डलान्तरवास्थितं परमात्मानं हृष्णे पदयेम । तस्यैव
परमात्मनः प्रसादं प्रार्थयामहे । य उदगान्महतोर्णवा-
दिश्च्राजमानस्सरिस्त्रय मध्यात्मस मा दृष्टभो लोहिताक्ष-
स्सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु ॥ यः महतोऽर्णवात् ब्रह्म-
रथ्य चलिलस्य मध्यात् विभ्राजमानः विशेषण
सन उदगात सः दृष्टभः श्रेष्ठः लोहिताक्षः पद्मजाक्षः । पुनः
कीदृशः—विपश्चित्सर्वैङ्गः । सूर्यः सूर्यमण्डलान्तरवास्थितः
सर्वजगदन्तर्यामी परब्रह्मामा मा मां मनसा
संकल्पमालेण पुनातु शुद्धं करोतु । स्वस्वरूपैर्गुण्योर्यं
करोत्वित्यर्थः । मध्याहसंध्योपस्थानमन्त्रस्यार्थं उत्तः ॥
इदानीं सायंसंध्योपस्थानमन्त्रस्य इमं मे वरुण-
त्यस्य ऋषिविळन्दोदेवताविनियोगाकृतुरस्तरमथेवण्ठमत्र
कियते । इमं मे वरुणेति मन्त्रस्य शुनशेष ऋषिः ।
गायत्री च्छन्दः, वरुणो देवता, सायंसंध्योपस्थाने

पिनियोगः । तत्त्वायामीति पञ्चस्य शुनशेषे कृषिः, विषुप् च्छन्दः, देवता विनियोगः पूर्ववत् । याज्ञिदि त इत्यस्य शुनशेषे कृषिः । गायत्री छन्दः, देवता विनियोगः पूर्ववत् । यत्किंचेदपित्यस्य वासिष्ठु कृषिः, विषुप् छन्दः, देवता विनियोगः पूर्ववत् । किंतत्वास इत्यस्य अन्ति कृषिः । लिष्टुप् छन्दः, देवता विनियोगः पूर्ववत् । इमं मे वरुण श्रुथी हवमया च मृद्य त्वाप-वस्तुराचके ॥ शुनशेषः, विधामिवोपदिष्टमन्त्रेण परमात्मा-नमेव वरुणत्वेन प्रार्थयते—हे वरुण इमं वक्ष्यमाणं मे मम हवं स्तोत्रं श्रुय शृणु । अद्या च इदानीमेव मां मृद्य उख्य सुखिनं कुरु । अवस्थुः आत्मनोऽब्रेन्त्वः त्वाम् आचके अभिगुहेन प्रार्थये । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ॥ तत् तदर्थं रक्षणार्थमेव ब्रह्मणा मन्त्रेण बन्दमानः स्तुवन् त्वा त्वां यामि शरणं प्रपद्ये । यजमानः नरपशुना यष्टा हविर्भिः मन्त्ररी-रपयैः तद्यज्ञफलं प्रशास्ते प्रार्थयते । अहेहमानो वरुणेह दोऽयुरुक्षेस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ हे उरुशंस बहुभिर्जमानेः स्त्रयमान इहास्मिन्कुले अस्मदीयं विज्ञापनम् अह-डमानः अकृत्यन् सन् बोधि ब्रुव्यस्व । किं तत्प्रार्थनीयमिति चेदुच्यते — मा न आयुः प्रमोषीः । नः अस्माकम् आयुर्भ-वितं मा प्रमोषीः मापहर्षीः । यजमानोऽपि यज्ञफलं लभ-

ताम् । अहमपि दीर्घायुः स्थामिति भावः । तदेव वर्यं प्रार्थ-यामहे । याज्ञिदि ते विशेषो यथा प्रदेव वरुण व्रतम् । पिनियोगसि याविद्यविः ॥ चिद्वाति द्वावपि निपातावनर्थको । हे देव वरुण विशेषो मृद्युया: विवेकरुद्युयाः । ते तव यद्वं त्वामुद्दिश्य क्रियमाणं यथा लुम्पनिति तथा वर्यमपि ते व्रतं द्विवि द्विवि दिवे दिने प्रमिनीमासि हिस्तिवन्तः । किंच यांत्कचेदं वरुणदेवं ये जनेऽधिद्वाहं पउष्याश्वरामसि ॥ हे वरुण यात्किञ्चिदिदं ईदृशं देवये जने देवसमूहे मतुध्याः निकृष्टकर्मणो वयम् अर्मदाहमपचारं चरामासि कृतवन्तः । आचिर्ता यज्ञव धर्मं युयोपिम मा नस्तस्मादेनसा देव रीरिपः ॥ आचिर्ती, प्रथमावहुवचतस्य ईकारः, आचिर्ता: आचिरेकितो वर्यं यद्यस्मात् तव धर्मा धर्मं युयोपिम विनाशितवन्तः । हे देव तस्मादेनसः पापात् नः अस्मान् मा रीरिषः मा हिसीः । अस्माभिः कृतः सर्वोऽप्यपराघस्वैव अस्माद्विषये पापमारोपयन्ति । न दीर्घा । नशब्द इवार्थे । दीर्घा देवतनस्थान इव । यद्यावेति पादपूरणार्थं एवकरार्थं वा वर्तते । सत्यं सत्यमेव । इत यत्र विद्या । उत्तेष्यार्थं । यद्यपि वर्यं न विजानन्तेः । यथा कृतवा: देवतनस्थाने परस्परं सत्यमसत्यं न वर्वन्ति परस्परं दोषमज्ञारापयन्ति तद्वत् । सर्वा ता

विष्णु शिथेरव देवाशा ते स्थाम वरुण मियासः ॥
 सर्वा ता सर्वाणि तानि हे देव शिथेरव शिथिलानीव विष्णु—
 पतय । अथानन्तर हे वरुण ते तव प्रियासः प्रिया: स्थाम ।
 तवया सकलपापविमोचने कृते शुद्धान्तःकरणः सन्ततस्वम-
 स्यादिमहावाक्योत्थव्रह्मात्मेकत्वज्ञानवन्तः स्थाम । ज्ञानिनो हि
 तवात्यन्तं प्रिया भवनित । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यंथमह स
 च मम प्रियः । इति श्रुतेः । एवं संध्यात्रयोपस्थानमन्वार्थः
 क्रमेण कथितः ॥

इदानीं कालव्रेत्युपस्थानानन्तरं कर्तव्यमुच्यते—
 औं संध्यार्थं नमः । सावित्र्यं नमः । गायत्र्यं नमः ।
 सरस्वत्यं नमः इति प्रदक्षिणेन संध्यादीन्नत्वा, ओं
 सर्वाभ्यो देवताभ्यो नमः इति सर्वदेवताप्रणामं
 कृत्वा, कामोऽकर्षीन्मन्त्रुरकर्षीन्मां नमः इत्युक्त्वा
 देवीमधिवाच कण्ठयुग्मं हस्ताभ्यां स्पृष्टा जातुद्युमारःय
 वरणाङ्गुष्ठपर्यन्तं शौतः संमर्जनानन्तरं प्रदक्षिणक्रमेण प्राच्या-
 दिक्ं नमस्कृत्यात् । प्राच्यं दिशं नमः । दक्षिणायै दिशं
 नमः । प्रतीच्यै दिशं नमः । उदीच्यै दिशं नमः ।
 उत्तर्यै दिशं नमः । अधराय नमः । अन्तरिक्षाय
 नमः । भूर्यै नमः । विष्णवे नमः । ब्रह्मणं नमः ।
 यमाय नमः । एवं प्राच्यादिकं प्रणस्थानन्तरं दक्षिणा-
 गियुखः सन् ‘यमाय घर्मेजाय’ इत्यादिता घर्मेजायं प्र-

स्थानन्तरं पश्चिमाभियुखः सन् ‘ऋते सत्यं परं ब्रह्म’ इत्या-
 दिना विरुपांशं प्रणस्थानन्तरमुत्तराभियुखः सन् ‘नमदद्यै
 नमः प्रातः’ इत्यादिना नमेदां प्रणस्थानन्तरं प्राड्युखः सन्
 ‘अपसपे सर्वे भर्त त’ इत्यादिकुक्त्वाऽद्वित्याभियुखः सन्
 ‘नमस्सवित्र’ इत्यारःय सविनेदेवतमस्कारं कृत्वा, केशवं
 प्रतिगच्छतीत्यन्तेन सविनेतमण्डलान्तरवास्थितं परमात्मानं
 नारायणं प्रणस्थाभिवाच ‘कायेन वाचा’ इत्यादिना ‘नाराय-
 णायेति समर्पयामि’ इत्यन्तेन कर्म ब्रह्माणेन कृत्वा, द्विराचम्य
 विवादीन् शिष्टानपि पार्श्वस्थानमस्कृत्यात् । तदह भरद्वाजः—
 ‘उपस्थाय नमस्कृत्यैष्टुसंध्यादिदेवताः । संध्या पुरस्ता-
 त्सावित्रीं गायत्रीं च सरस्वती ॥ एवाः संध्यादयः प्रोक्ता-
 श्वतसो देवताः क्रमात् । स्वतन्नामचतुर्थ्यर्थं प्रणवादिनमो-
 न्तकम् ॥ मन्त्रमासामिह प्रोक्तं प्रणमेत्स्वस्वमन्त्रतः ॥
 सर्वाभ्यो देवताभ्यश्वेतत्प्रणवसंपुटम् । उक्त्वा नमो तम
 इति प्रणमेत्स्वदेवताः ॥ कामोऽकर्षीन्मन्त्रुरकर्षीन्मां नम
 इत्यपि । उक्त्वा प्रदक्षिणेत्वं देवां विशेषाभिवादयेत् ॥
 कण्ठयुग्मं स्वहस्ताभ्यां स्पृष्टा जातुद्युदादिकम् । वरणाङ्गु-
 ष्ठपर्यन्तं संपृज्ञ तु शैतैः शैतैः ॥ आभिवाय च गायत्री
 नमस्कृत्यादिशस्तथा । प्राची च दक्षिणा चैव प्रतीची
 चोत्तरोर्देवगा ॥ अधरा चान्तवरिक्षं च शूमिश्चाष्टोदिता
 दिशः । एवाः प्रदक्षिणेत्वं प्रणमेत्स्वस्वमन्त्रतः ॥ यमवि-

णुविरुपाक्षसचितुणामुपास्थितिम् । कुर्याचिङ्गकेमन्त्रैदिशो
यान्म्यादिदिक्षुखः । एवं संख्यामुपास्थाथ पितरावयजान्म-
रुन् । त्रिवर्षपूर्वोन्न शिष्ठांश्च पार्वत्यानभिजाहयेत् ॥१॥ इति ।
चन्द्रिकावयमाभेदितं—‘आत्मपादो तथा भूमि संख्याका-
लेऽभेदवाहयेत् । आयुर्विद्या घनारोग्ये प्राप्नोति पुरुषः सदा ॥’
इति । सम्त्यर्थसारे त्वमिहिते—‘जपस्थानात्र निर्विलेहवता-
संनिधौ कवचित् ।’ प्रदाक्षिण नमस्कारं न कुर्यादिकृतालये ॥२॥
इति ॥ जपकम्पसमाप्तिः ॥ अद्योरमूर्तये नमः । हरिः ओमः ॥३॥
इति ॥ श्रीमत्सज्जनवृन्दचरणारबिन्दिपेतिवेद-
नितसौतारमशारिर्बिरपतियामतुष्टान-
प्रकाशिकाया पञ्चमोऽसः समाप्तः ॥